

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İSLAMOV ANAR İSLAM oğlu

“RESPUBLİKADA ƏMTƏƏ BİRJASININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF
PROBLEMLƏRİ”mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: **060411 Kommersiya**

İxtisaslaşmanın adı: **Birja fəaliyyəti**

Elmi rəhbər: Magistr proqramının rəhbəri:
dos. E.İ.İbişovdos. M.Q.Əkbərov

Kafedra müdiri:
dos. M.Q.Əkbərov

BAKİ - 2014

Mündəricat

Giriş	3
Fəsil I. Əmtəə birjalarının formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları.....	8-41
1.1. Müasir birja ticarətinin mahiyyəti və inkişaf tarixi.....	8
1.2. Birjaların formalaşmasının nəzəri-metodoloji aspektləri	17
1.3. Azərbaycanda əmtəə birjalarının formalaşmasının təşkilati strukturu və funksiyaları.....	28
Fəsil II. Azərbaycanda əmtəə birjalarının müasir vəziyyətinin təhlili.....	42-64
2.1. Əmtəə birjalarında həyata keçirilən real əməliyyatların təşkili.....	42
2.2. Əmtəə birjalarında həyata keçirilən fyuçers əməliyyatları və onların sığortalanmasının təşkili.....	45
2.3. Birja sövdələşmələri üzrə hesablaşma qaydaları.....	51
Fəsil III. Ölkədə əmtəə birjalarının formalaşmasının inkişaf istiqamətləri..	65-91
3.1. Azərbaycanda birja ticarətinin müasir durumu və mövcud problemlər...	65
3.2. Azərbaycanda əmtəə birjalarının formalaşmasının hüquqi əsasları.....	72
3.3. Dünyaiqtisadiyyatında və Azərbaycanda birjaların inkişaf perspektivləri ..	82
Nəticə və təkliflər	92
Ədəbiyyat siyahısı	95
Резюме.....	96
Summary	97

GIRIŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə əmtəə birjaları sərbəst şəkildə ixtisaslaşmış formada təşkil olunurlar. Təsadüfi deyildir ki, hüquqi şəxslər özlərinin könüllülük prinsipi əsasında kommersiya təşkilatları formasında birləşirlər. Bütün bunlar ticarət əməliyyatlarına xidmət etmək üçün əlverişlidir. Bu deyilənlərə nəzər salsaq görürük ki, ticarət iştirakçılarının topdansatış ticarət bazarında birgə fəaliyyət göstərmələrinə və ticarət qaydalarına riayət etmələrini asanlaşdırır. Dünya iqtisadiyyatında və ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri arasında əlaqələr birja və birja ticarəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz bunun nəticəsidir ki, bəzi qərb iqtisadçıları birjalara tək-cə ticarət aparılan yer kimi baxmırlar, onları həmçinin maliyyə mərkəzləri də adlandırırlar.

Çox illik fəaliyyət müddətinə malik olan birjalar bazar iqtisadiyyatının əsas ünsürlərindən birini təşkil edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində əksəriyyət ticarət əməliyyatları birjalar vasitəsilə həyata keçirilir. Sözü tam mənasında birja bazarı, bazar birjanı tamamlamaqla biri digərindən kənar qalmır. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar dünyanın beynəlxalq bazarlarına inteqrasiya edən respublikamızda da birjalar inkişaf etməkdədir. Bu sahədə atılan addımlar, qəbul edilən qərarlar gələcəkdə Azərbaycanda uğurlu birja fəaliyyətini təşkil etməyə imkanlar verəcəkdir.

İnkişaf etmiş iri kapitalist ölkələrində, beynəlxalq dünya bazarlarında, əsasən, bir neçə birja fəaliyyət göstərir. Hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində birja fəaliyyətinin inkişafına xüsusi fikir verilir. Çünki birja fəaliyyəti iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təmas edə bilər. İnkişaf etmiş Qərb ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəə birjalarının inkişafı məsələsinə geniş yer verilməlidir. Bütün bu sadalanan faktları nəzərə alaraq, hal-hazırda, dünya birjalarında gedən proseslərin dinamikliyi və hadisələrin axarının proqnozlaşdırılmasının çətinliyi

deməyə əsas verir ki, birjaların formalaşması mexanizminin tədqiqi və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi kifayət qədər aktual mövzudur.

Mövzunun tədqiqinədənya iqtisadçıları müstəqil və olduqca qiymətli əsərlər həsr etmişlər. Bu baxımdan K. Fred Berqştenin, O. Davannın, eləcə də Pyer Jakın əsərləri qeyd oluna bilər. Həmçinin, ölkəmizdə qardaş Türkiyə Respublikasının təcrübəsindən geniş istifadə edildiyini nəzərə alsaq, mövzu ilə əlaqədar türk iqtisadçıları N. Aydının, M. Qaracanın və digərlərinin müəllifi olduğu “Birjaların təşkilati quruluşu və fəaliyyəti” əsəri, eləcə də A. Budaq və Ö. Çikotun “Dünyada birja şirkətləşmələri, satın alma və birləşmələri” adlı əsərini xüsusi qeyd etmək olar. Adları çəkilən əsərlərdən bu dissertasiyanın yazılmasında da istifadə olunmuşdur. Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar Azərbaycanlı müəlliflərin müstəqil əsəri mövcud olmasa da, məsələn fond birjalarının idarəetmə mexanizmi haqqında A.Kərimovun “Qiymətli kağızlar bazarı” kitabında və həmçinin əmtəə birjalarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında V. Niftullayevin “Sahibkarlığın əsasları” əsərində kifayət qədər dolğun məlumat verilmişdir. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, bu əsərlərdən birjaların tənzimlənməsi ilə əlaqədar nəzəri biliklər əldə etmək mümkün olsa da, xüsusən son illərdə dünya birjalarında baş verən bir sıra yeniliklərin tədqiqinə və yeni inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair tədqiqat əsərlərinə ölkəmizdə böyük ehtiyac vardır.

Dissertasiyanın məqsədi və vəzifələri - Dissertasiyanın məqsədi dünyada və ölkəmizdə fəaliyyət göstərən əsas əmtəə birjalarının formalaşması mexanizminin tədqiqi və bu sahədə müəyyənləşdirilmiş başlıca inkişaf istiqamətlərinin təhlilindən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün, tədqiqatın əsas vəzifələri olaraq aşağıdakılar müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) Birjaların formalaşmasının makroiqtisadi konsepsiyada mövqeyinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- 2) Birjaların formalaşması sahəsində əldə edilmiş nəzəri bilik və təcrübələrin oxucuya təqdim edilməsi;

3) Birjaların idarəedilməsinin əsas prinsip və metodlarının tədqiqi və bu sahədə dünya birjalarının strategiyalarındakı başlıca fərqlərin aşkarlanması;

4) Birjaların formalaşmasının hüquqi əsaslarını təşkil edən qanunverici və digər normativ aktların öyrənilməsi;

5) Son illərdə dünya və Azərbaycanda əsas birjaların göstərdiyi statistik göstəricilərin təhlili, birjaların tənzimlənmə siyasətinin həmin göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi;

6) Dünya birjalarında baş verən yeniliklərin təhlili və həmin proseslərin birjaların inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə olan təsirin tədqiqi;

7) Birjaların inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi və mövcud potensiallarından daha səmərəli istifadə yollarının araşdırılması;

8) Dünyada və ölkəmizdə birjaların formalaşması sahəsində qarşıya çıxan əsas problemlər və onların həlli yollarının araşdırılması.

Tədqiqatın obyektini və predmeti – Tədqiqatın obyektini birjaların təşkilatı quruluşu, idarəetmə iyerarxiyası, əsas normativ aktları və statistik göstəriciləri təşkil edir. Dissertasiya işinin predmeti isə, adları çəkilən obyektlərin tədqiqi və əlaqədar qarşılıqlı iqtisadi-hüquqi münasibətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını – mövzuya aid yerli və xarici müəlliflərin əsərləri, dünyanın aparıcı birjalarının və həmçinin Bakı Əmtəə Birjasının rəsmi saytları və digər internet resursları, eləcə də müxtəlif təyinatlı qanunverici və digər normativ aktlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Ötən əsrin 90-ci illərindən başlayaraq meydana çıxan və tədricən dünyanın bir sıra aparıcı birjalarının öz maliyyə çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün baş vurduqları əsas metoda çevrilən birjaların şirkətləşməsi prosesinin, onların qeyri-kommersiya xarakterli qurumlardan kommersiya təşkilatlarına və mənfəət məqsədli açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi fenomeninin tədqiqi, bu prosesin səbəblərinin və inkişaf mərhələlərinin

müəyyənləşdirilməsi və həmin üsulun ölkəmizdə fəaliyyət göstərən birjalara tətbiqi ehtimalının araşdırılması tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir.

İşin praktiki əhəmiyyəti - Tədqiqat işində əldə edilməsi mümkün olan ən müasir statistik göstəricilərdən istifadə olunmuş və təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, son illərdə dünya birjalarında baş verən bir sıra yeniliklərdən – birjaların şirkətləşməsi və ETT-in nailiyyətlərinin birja ticarətinə tətbiqi nəticəsində beynəlxalq birja ticarətinin elektronlaşdırılması proseslərindən ətraflı bəhs olunmuşdur.

Birjaların formalaşması sahəsində dünya ölkələrində və ölkəmizdə qazanılan təcrübələr öyrənilmiş, əsas fərqlər müəyyənləşdirilmiş, həmçinin bu sahədə Azərbaycanda olan çatışmazlıqlar və problemlər aşkarlanmış və onların mümkün həll yolları haqqında fikir irəli sürülmüşdür. Bundan əlavə, dünya ölkələrinin bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərin və uğurla tətbiq edilən yeni metodların yerli birjalara tətbiq edilməsinin mümkünlüyü araşdırılmışdır.

İşin həcmi və strukturu – Dissertasiya işi bütövlükdə üç fəsil və doqquz paraqraf olmaqla, 99 səhifədən ibarətdir. Dissertasiyada 3sxem, 1 cədvəl və 5 şəkildən istifadə olunmuşdur.

İşin birinci fəslində birjaların iqtisadiyyat üçün önəmi onun həyata keçirdiyi funksiyalar və yerinə yetirdiyi vəzifələr əsasında araşdırılır və birjaların formalaşması siyasətinin iqtisadiyyatın ümumi idarəetmə konsepsiyasındakı mövqeyinə nəzər yetirilir. Həmçinin, bu fəsildə birjaların fəaliyyətinin idarəedilməsinin nəzəri və təşkilati-hüquqi əsasları tədqiq olunur.

II fəsildə Azərbaycanda əmtəə birjalarının müasir vəziyyətinin təhlili aparılmaqla, əmtəə birjalarında həyata keçirilən real əməliyyatların təşkili məsələləri tədqiq edilərək, əmtəə birjalarında həyata keçirilən fyuçers əməliyyatları və onların sığortalanmasının təşkili və birja sövdələşmələri üzrə hesablaşma qaydalar aparılmışdır.

İşin son fəslində isə, birjaların formalaşması sahəsində qarşıya çıxan problemlər araşdırılır və bu problemlərin həlli yollarına, eləcə də tənzimlənmə

mexanizminin təkmilləşdirilməsi sahəsində görülməsi vacib olan iřlər  toxunulur, istər dünya iqtisadiyyatında, istərsə də ölkəmizdə birjaların fəaliyyətinin idarə edilməsinin inkiřaf istiqamətləri və perspektivləri tədqiq edilir.

Dissertasiya iři nəticə və təkliflərlə bařa çatdırılmışdır.

FƏSİL I. ƏMTƏƏ BİRJALARININ FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Müasir birja ticarətinin mahiyyəti və inkişaf tarixi

İnkişaf etmiş qərb ölkələrinin təcrübəsi bazar iqtisadiyyat şəraitində birja ticarətin mühüm rol oynadığını sübut edir. Birja dedikdə sözün tam mənasında təşkilati cəhətdən xüsusi qaydada formalaşmış, müəyyən əmtəələrlə sövdələşmələr aparan bazar başa düşülür. Birja - əmtələrin, xammalın, qiymətli kağızların satışı ilə məşğul olan vaxtaşırı fəaliyyət göstərən topdan bazardır. Onlar bazar iqtisadiyyatının iqtisadi aləti rolunu yerinə yetirir və əmtələrin, xammalın və qiymətli kağızların alışı və satışında azad bazar münasibətlərini formalaşdırırlar.

«Birja» termini latın sözü olub (bursa), «çanta» mənasını daşıyır. XV əsrdə Niderlandın iri ticarət mərkəzi Brüqqe şəhərində məşhur dəllal və pul dəyişən Van der Bursanın (termnin də məhz bundan yaranmışdır) evinin qarşısındakı meydanda xarici veksellər əldə etmək və ticarət məlumatlarının mübadiləsi məqsədilə dünyanın müxtəlif ölkələrindən tacirlər yığılırdılar. Beləliklə, XV-XVI əsrlərdə birjalar Hollandiyada (Niderland), İtaliyada, İngiltərədə yaranmışdır. Birjaların çiçəklənməsi XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir və istehsalını inkişafı və ticarət, nəqliyyat, rabitənin həcmnin artması ilə bağlıdır.

Birjalar Avropada ilkin kapital yığıcı və onun təmərküzləşməsi dövründə yaradılmışdır. Bir sıra məlumatlara görə ilkin birjalar İtaliyada (Venesiya, Renua, Florensiya) meydana gəlmişdir. Birjaların meydana gəlməsi iri manufakturaların yaradılması və beynəlxalq ticarətin inkişafı ilə əlaqədardır.

1549 – cu ildə Fransanın Lion və Tuluza şəhərlərində, sonralar isə 1556 – cı ildə Londonda birjalar yaranmışdır. ABŞ – da ilk birjanın yaranması isə 1848 – ci ildə Çikaqo birjalarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. ABŞ – ın və Böyük Britaniyanın birjalari dünyanın ən iri beynəlxalq əmtəə birjalari hesab edilir.

Birjaların yardılmasında dövlət orqanları, banklar, sığorta və investisiya şirkətləri və fondları, ictimai, dini və xeyriyyəçi təşkilatlar və qurumlar iştirak edə bilməzlər. Birjalar təsisçilərin iclasında qəbul edilmiş qərar əsasında yaradılır. Təsisçilər iclasda müəyyən edilmiş ölçüdə öz paylarını daxil edirlər. Daxil edilmiş pay ölçüsündə təsisçilər birjanın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə əmlak məsuliyyəti daşıyırlar. Birja dövlət qeydiyyatından keçdiyi andan hüquqi şəxs statusunu əldə edir, birja ticarəti aparmaq üçün lisenziya əldə etdikdən sonra isə birja sövdələşmələri aparmaq hüququna malik olur. Bununla belə birja, bazarın digər növlərindən fərqli olan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, birjada alqı-satqı əməliyyatları bilavasitə istehsalçı və istehlakçı arasında deyil, öz əlində hər hansı bir əmtəyə olan tələb və təklifi mərkəzləşdirilmiş vasitəçilər – ticarət agentləri, dəllallar və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Birjalar bazarın digər növlərindən (məsələn, yarmarkadan, auksiondan) fərqli olaraq daim fəaliyyət göstərir. Onun öz daimi iş yeri və iş saati vardır. Birjada bağlanan sövdələşmələrin haqqı qarşı tərəfin hesabına ya dərhal, ya da ki, müəyyən müddətdən sonra köçürülə bilər. İkinci halda, birjada satılan məhsul dərhal sahibini dəyişib alıcının sərəncamına daxil olsa da, onun haqqı tərəflər tərəfindən razılaşdırılmış müddətdə ödənilir. Həm də bu zaman alınmış əmtəənin haqqının ödənilməsi ilə birgə satış vaxtı mövcud olan kursla (səviyyə ilə) hazırki (faktiki) kurs arasındakı fərq tərəflərdən biri tərəfindəndə ödənilir.

Birjanın işində alıcı və satıcı simasında iştirak edən bütün tərəflər birja tərəfindən görülən xidmətlər üçün uyğun ödəncilər verirlər. Bundan əlavə, birjada yer almaq üçün verilən haqq, bağlanmış sövdələşmələrdən komisiyon ayırmaları və s.

Birjada keçirilən əməliyyatlar ya onu təşkil edən, ya da ki, müvafiq dövlət idarəsinin nəzarəti altında baş verir. Birjada qiymətlərin səviyyəsinə təsir etmək məqsədilə iri həcmli sövdələşmələr aparmaq, süni surətdə birja kursunun səviyyəsinin enməsi və qalxmasına təsir edə biləcək şayiələr buraxmaq qəti qadağandır. Hər bir ölkədə birjanın normal işini süni surətdə pozan halların tətqiqi ilə birja ticarəti

qaydaları üzrə komitə və yaxud buna uyğun digər təşkilatlar məşğul olur, günahkarlar ciddi (cərimə ödəməklə, hətta azadlıqdan məhrum edilməklə və s.) cəzalandırılır.

Birjalar fəaliyyət dairəsinə görə aşağıdakılara bölünür:

- Beynəlxalq birjalar – konkret əmtəə bazarlarına xidmət edən birjalardır.
- Milli birjalar – bir ölkə daxilində əməliyyatlar aparan və daxili bazara yönəlmiş birjalardır.

Hal - hazırda dünyada fəaliyyət göstərən ən iri birjalar aşağıdakılardır:

ABŞ-da iri birjalar: Çikaqo əmtəə birjası – 1919; Çikaqo ticarət birjası – 1848 ; Çikaqo opsiyon birjası ; Nyu-York əmtəə birjası- 1872 ; Nyu-York kofe, qənd və kakao birjası ; Nyu-York pambıq və sitrus malları birjası və s.

İngiltərədə iri birjalar : London beynəlxalq maliyyə və fyuçers birjası ; London metal birjası – 1877 ; Beynəlxalq neft birjası – 1980.

Yaponiyada iri birjalar : maliyyə fyuçersləri üzrə Tokio beynəlxalq birjası ; Tokio əmtəə birjası.

Almaniyada : Avropa birliyi – 1997

Fransada : Fransa beynəlxalq fyuçers bazarı – 1986.

Satılan əmtəələrin növlərindən asılı olaraq onların alqı – satqısı ilə məşğul olan birjalar da növlərə bölünür. Bunlardan əmtəə, valyuta, fond və əmək birjalarını göstərmək olar. Bu birjalar içərisində fond birjası ilə valyuta birjası prinsip etibarilə maliyyə bazarının birjalardır.

Əmtəə birjalari topdansatış ticarətin başlıca formasıdır. Əmtəə birjalarının əsas məqsədi azad ticarətin həyata keçirilməsi, tələb və təklifin təsiri altında yaranan bazar qiymətləri ilə əmtəələrin alışı və satışı üzrə müqavilələrin (kontraktların) bağlanmasından ibarətdir. Burada alqı – satqı aktları kütləvi aşkarlıq formasında müəyyən edilmiş birja qaydaları əsasında, əvvəlcədən təyin edilmiş yerdə və vaxtda aparılır. Birja sövdələşmələrində əmtəələr əldən-ələ keçmir. Burada satıcı müəyyən olunmuş müddətdə alıcıya müəyyən miqdarda əmtəə verməyi öhdəsinə götürür.

Əmtəə birjalarında alqı-satqı zamanı alıcı ilə satıcı arasındakı hesablaşmalar ya həmin vaxtda, yaxud da müəyyən müddətdən sonra aparıla bilər.

Fond birjaları bazar iqtisadiyyatının barometri rolunu oynamaqla müəyyən dərəcədə mütəşəkkil bazardır. Fond birjalarında qiymətli kağızların alveri onlara olan tələb və təklifin təsiri altında tez-tez dəyişən birja kursu əsasında həyata keçirilir. Fond birjaları bazar iqtisadiyyatının ən əsas barometri rolunu oynayır. Hazırda dünyada təqribən 250-yə yaxın fond birjası fəaliyyət göstərir ki, bunlardan da aparılan əməliyyatların miqyasına görə ən iriləri və məşhurları Nyu-York, London, Tokio, Frankfurt birjalarıdır.

Həm əmtəə birjaları, həm də fond birjaları bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışlar. Banklar və dövlət vergiləri ilə birlikdə birjalar müasir bazar iqtisadiyyatının əsas tənzimləyicisinə çevrilmişlər. Məhz birjalarda ən mühüm valyuta məzənnələri, qızılın və kütləvi əmtəələrin qiymətləri, dövlət öhdəliklərinin və fond birjasında qiymətləndirilməyə qəbul edilmiş özəl şirkət səhmlərinin məzənnələri müəyyən olunur. Fond birjalarında qiymətli kağızların alveri onlara olan tələb və təklifin təsiri altında tez-tez dəyişən birja kursu əsasında həyata keçirilir. Öz növbəsində həmin kursun səviyyəsinə qiymətli kağızlardan götürülən gəlirin (dividentin) və borc faizinin həcmi təsir göstərir. Fond birjası bazarın daimiliyini, likvidliyini və tənzimlənməsini, qiymətlərin müəyyən edilməsini, bazar konyukturasının nəzərə alınmasını təmin etməlidir. Bütün birjalarda qiymətli kağızların məzənnəsinin dinamikasını müəyyən etmək üçün səhmlərin indeksi hesablanır. Bunların başlıcası Nyu-York fond birjasında məzənnəni göstərən Dou-Cons indeksidir ki, bunun timsalında digər birjaların da indeksləri müəyyən edilir.

Fond birjalarının əsas vəzifəsi hər iki tərəfi təmin edən qiymətlərlə əmanətlərin imkan daxilində tez bir zamanda məqsədli istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu vəzifəni çoxsaylı agentlər, brokerlər, maklerlər, dillerlər yerinə yetirirlər. Broker səhmlərin, istiqrazların, daşınmaz əmlakın alınib-satılması ilə əlaqədar sövdələşmələrin həyata keçirilməsində vasitəçilik edən şəxsdir. O, satış

əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə kömək edir, yaxud da müştərinin hesabına satışdan əvvəl və ya sonra gələn əməliyyatların həyata keçirilməsini yüngülləşdirir və bunun müqabilində komisyona haqqı alır. Brokerin aldığı mizda – haqqa, ingiliscə brokeric, fransızca kurtaj deyilir. Bu haqq ya sövdələşmədə alqı-satqı əməliyyatının məbləğində faiz şəklində, yaxud da sövdəsi vurulmuş obyektin həcmi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Diler isə qiymətli kağızları öz vəsaiti ilə öz adına satın alır və sonra onları başqalarına satır. Satışdan əldə edilən əlavə gəlir onun mənfəətini əmələ gətirir.

Valyuta birjalarının mövcud olduğu ölkələrdə (heç də bütün ölkələrdə belə birjalar yoxdur) valyuta bazarında həm azad həm də rəsmi valyuta kursu fəaliyyət göstərir. Rəsmi kurs əsasında dövlətin bütün valyuta əməliyyatları həyata keçirilir. Bu kurs həm də valyuta birjalarının iş saatından kənara vaxt ərzində də həyata keçirilən bütün valyuta əməliyyatları üçün əsas meyar sayılır.

Valyutanın azad kursu banklararası valyuta ticarəti sahəsində tələb və təklifin təsiri altında yaranır. Bu kurs bankın tədiyyə qabiliyyətindən, onun vəsaitinin dövretmə xüsusiyyətindən, banklararası işgüzar münasibətlərin xarakterindən asılı olur. Lakin bununla belə burada da həmin kursun əsas bazasını birjada formalaşan rəsmi kurs təşkil edir. Başqa ölkələrdə pul vahidləri ilə müqayisədə götürülən valyuta kursu birjalarda tam ədədin mində bir hissəsinə qədər dəqiqliklə müəyyən edilir.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində iş qüvvəsi bazarı bir qayda olaraq dövlətə məxsus olan əmək birjaları vasitəsi ilə ifadə olunur. Hələ XIX əsrin əvvəllərində yaranan bu birjalardan məqsəd öz iş qüvvəsini satmaq istəyən şəxslə sahibkar arasında alqı-satqı prosesində vasitəçilik etməkdən ibarətdir. Hazırki dövrdə əmək birjaları işsizlərin siyahıya alınması və onların işlə təmin olunması, iş yerlərini dəyişmək istəyənlərə uyğun köməkliyin edilməsi üzrə xidmətlər göstərir. Bundan əlavə əmək birjaları iş qüvvəsinin tələb və təklifi üzrə bazarda olan vəziyyəti öyrənir, tələb olunan ixtisaslar haqqında zəruri məlumat verir, gənclərin peşəyönümündə onlara kömək edir.

Birja ticarətinin təşkili və onun təşkilati quruluşu. Birja ticarəti birja işinin tərkib hissəsidir. Birja ticarətini təşkil etmək üçün birja ən əvvəl təchiz edilmiş bazar yerinə malik olmalıdır. Birja zalında açıq birja hərracını keçirən çoxsaylı alıcılar və satıcılar yerləşməlidir. Ticarətin təşkil olunması üçün birja ticarət qaydalarını hazırlamağı və ticarət qaydalarına, normalarına, hərrac iştirakçılarının zalda davranış qaydalarına ciddi riayət etməsinə əməl etməlidir.

Birja ticarətinin inkişafında mühüm amillərdən biri də universal mal birjalarının sayının və əhəmiyyətinin artması, mal dövriyyəsinin genişlənməsi və onların birləşməsidir. Məsələn, 1977-ci ildə 4 Amerika birjası, o cümlədən “Kommoditi eksçeyndg”, “Nyu-York merkenteyl eksçeyndg”, Nyu-York pambıq birjası, Nyu-York qəhvə və qənd birjası birləşərək, Nyu-York mal birjası birliyi yarandı.

Birja ticarəti texnikasının təkmilləşdirilməsi bilavasitə nəqliyyat və anbar sisteminin təkmilləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, birjadan kənara sazişlər bağlamaq üçün “teletayp bazarı” vasitəsilə vaxtında və etibarlı əlaqələrin və eyni zamanda müvafiq keyfiyyət və çeşid üzərində nəzarət üçün müasir texniki vasitələrlə işlərin təmin edilməsilə bağlıdır.

Ticarətin təşkil olunması üçün birja ticarət qaydalarını hazırlamağı və ticarət qaydalarına, normalarına, hərrac iştirakçılarının zalda davranış qaydalarına ciddi riayət etməsinə əməl etməlidir. Birja əməliyyatları bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir ki, bununda birja ticarətinə təsiri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- xüsusi yerlərdə keçirilmə;
- birja əmtələri üzrə standart kütlələrlə (partiyalar, lotlar, dəstlər) keçirilmə;
- əmtənin özü birjada olmadıqda onun təsviri üzrə keçirilmə;
- daimi keçirilmə;
- aşkar keçirilmə;
- qiymətqoymanın sərbəst olması;
- dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənməməsi;

- vasitəçilər tərəfindən keçirilməsi;
- qanunlarda və birjanın nizamnaməsində göstərilmiş vahid qaydalarla keçirilməsi;
- əmtənin keyfiyyəti nəzərə alınmaqla keçirilməsi;
- ixtisaslaşmaya məruz qalması.

Azərbaycanda birja ticarətin inkişafı. Birjalar bir maliyyə institutları kimi milli iqtisadiyyatlarda bazar mexanizmlərinin bələdçisi rolunu oynayırlar. Azərbaycanın Asiya ilə Avropanın qovuşduğu mövqeyində uğurlu yerləşməsi, ölkədə limanın mövcud olması və neft, ipək, duz, zəfəran, xalça və digər qiymətli mallarla ticarətin inkişafı burada birja işinin irəliləməsi üçün önəmli rol oynayıb. Beləki, Qafqazda ilk birja institutu və Çar Rusiyası birja institutlarının biri 1886-cı il iyulun 18-də Bakıda təsis olunub. Məhz bu gün, 122 il bundan əvvəl birinci Bakı birjasının nizamnaməsi qəbul olunub. Cavan ölkə üçün təşəkkülün çətin dövründə Azərbaycanın bank sistemində mütəşəkkil valyuta bazarının yaradılması zərurətilə bağlı məsələ ortaya çıxdı. Ölkədə valyuta birjasının yaradılması üzrə təşəbbüsü Azərbaycan Milli bankı və dövlət bankları öz üzərlərinə götürdülər.

Bu il müasir Azərbaycanda birja alətləri ilə ticarət təşkilinin 18 ili tamam oldu. Dünya təcrübəsindən bəllidir ki, qiymətli kağızlar bazarı bazar iqtisadiyyatının əsas təməlidir, məhz buna görə də ümummilli liderimiz möhtərəm Heydər Əliyevin 1998-ci il dekabrın 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin yaranması haqqında verdiyi 58 sayılı Fərmanı dünya maliyyə təşkilatları, xarici sərmayədarlar və şirkətlər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. 26 iyul 1999-cu il tarixində «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının imzalanması ilə ölkədə mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının təməli qoyulmuşdur.

Birjada çox şəffaf prosedurlar nəzərdə tutulub. Buna görə də qiymətli kağızların həm sahibləri, həm də alıcıları üçün bərabər imkanlar yaradılıb ki, onlar öz

hüquqlarından istifadə edərək birja fəaliyyətini beynəlxalq normalara uyğun olaraq həyata keçirsinlər. Artıq xarici maliyyə institutları Bakı Fond Birjasının səhmdarları sırasına daxil olmuşlar. Bu da xarici ölkələrin Azərbaycanın iqtisadi inkişafına olan inmadan irəli gəlir. BFB-in təsis olunması, Azərbaycanda müasir və sivil kapital bazarının yaradılması yolunda atılmış zəruri addım idi. Azərbaycan özünün geopolitik yerləşməsi baxımından işguzar aktivliyin vacib regional mərkəzi kimi çıxış edir. Birjanın təsisçilərinin tərkibinə Azərbaycanın ən iri maliyyə və investisiya institutları, həmçinin də bir neçə iri xarici banklar və investisiya şirkətləri daxil edilər.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin xarici ticarət əməliyyatlarının aparılmasında birja fəaliyyətinin xüsusi çəkisi 50%-dən çox təşkil edir. Lakin, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında əmtəə birjalarının xarici ticarət əlaqələrində xüsusi çəkisi 2%-dən çox təşkil etmir. Bu onu göstərir ki, birja fəaliyyətinin inkişafı fond bazarları ilə (xüsusilə qiymətli kağızlar) disproporsiya təşkil edir. Buna obyektiv və subyektiv səbəblər mövcuddur. Əmtəə birjalarının inkişafı və onların dünya səviyyəsinə çıxması üçün mütləq müasir dövrdə dövlət nəzarəti həlledici rol oynamalıdır.

Təcrübədə birja ticarəti vasitəsilə ölkələr daxilində və hətta beynəlxalq miqyasda istehsal və istehlak vasitələri, kapital və səhmlər, pul vəsaitləri, xarici valyutalar, işçi qüvvəsi və s. bölüşdürücü və təkrarən bölüşdürülməsi təmin olunur.

Azərbaycanın sosial inkişafı ilə əlaqədar olaraq xarici ticarətin inkişafında dövlət sektoru ilə bərabər (sənaye məhsulları), özəl sektorlarda (xüsusən aqro-sənaye kompleksi) həlledici rol oynamalıdır. Bunların qarşılıqlı əlaqəsi mütləq respublikada mövcud olan əmtəə birjalarının və fond bazarlarının bir-biri ilə əlaqəsi hesabına genişləndirmək olar.

Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlər konsepsiyalarını həyata keçirmək məqsədəuyğun olardı:

I. Respublika əmtəə bazarının genişləndirilməsi, onların səlahiyyətlərinin çoxalması, yarmarka və sərğilərin təşkilində dövlət sənaye-ticarət palatası ilə bərabər respublikanın sosial-iqtisadi Nazirliyi də hərtərəfli köməklik göstərməlidir.

II. Əmtəə bazarının inkişafında və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsində respublikada mövcud olan dövlət bankları, kommersiya bankları və həmçinin digər banklar borc-kreditlərin(investisiyalar) aşağı %-lə verilməsi və girovların qoyulması nisbətən sadələşdirilməlidir.

III. Yerli sahibkarların inkişafını nəzərə alaraq idxal əməliyyatlarının daxili bazarın tələbatına uyğun olaraq müəyyən edilməlidir.

IV. Özəl sektorların xüsusən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını nəzərə alaraq vergi və gömrük tariflərinin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

V. Xarici vətəndaşların respublikanın hüquqi və fiziki şəxslərlə müştərək müəssisələrin yaradılmasında respublikanın birja fəaliyyətinin həlledici rolunun denişləndirilməsi üçün dövlət təminatı verilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında da müvafiq qanunvericiliyə əsasən birja fəaliyyəti möcuddur. Lakin bir sıra birjaların (xüsusilə əmtəə birjalarının) fəaliyyətini yox dərəcəsindədir. Milli bazar baxımından nisbətən inkişaf etmiş birjalara Bakı banklararası valyuta birjası ticarət proseslərində beynəlxalq səviyyəli əməliyyatların da mühüm yer tutacağı proqnozlaşdırılır.

Beləliklə, müasir dövrdə birjalarsız bazar infrastrukturunu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar, bazar münasibətlərinin formalaşması və yeni mexanizmlərin yaradılması əsas tələblərdən biridir. Eyni zamanda hazırda birjalar beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilmişdir. Birjaların beynəlxalq ticarətdəki payı ildən-ilə artmaqdadır.

1.2. Birjaların formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları

Birjaların formalaşması mürəkkəb nəzəri-metodoloji əsaslara malikdir. Hər bir birja növünün fəaliyyətinin formalaşması özünəməxsus xüsusiyyətlərlə səciyyələndiyi üçün, bu fəaliyyət növlərinin mahiyyətində və həyata keçirilməsi üsullarında müəyyən fərqlər ortaya çıxır, lakin bir sıra ümumi müddəaları birjaların bütün növlərinə və onların idarə edilməsinə aid etmək mümkündür.

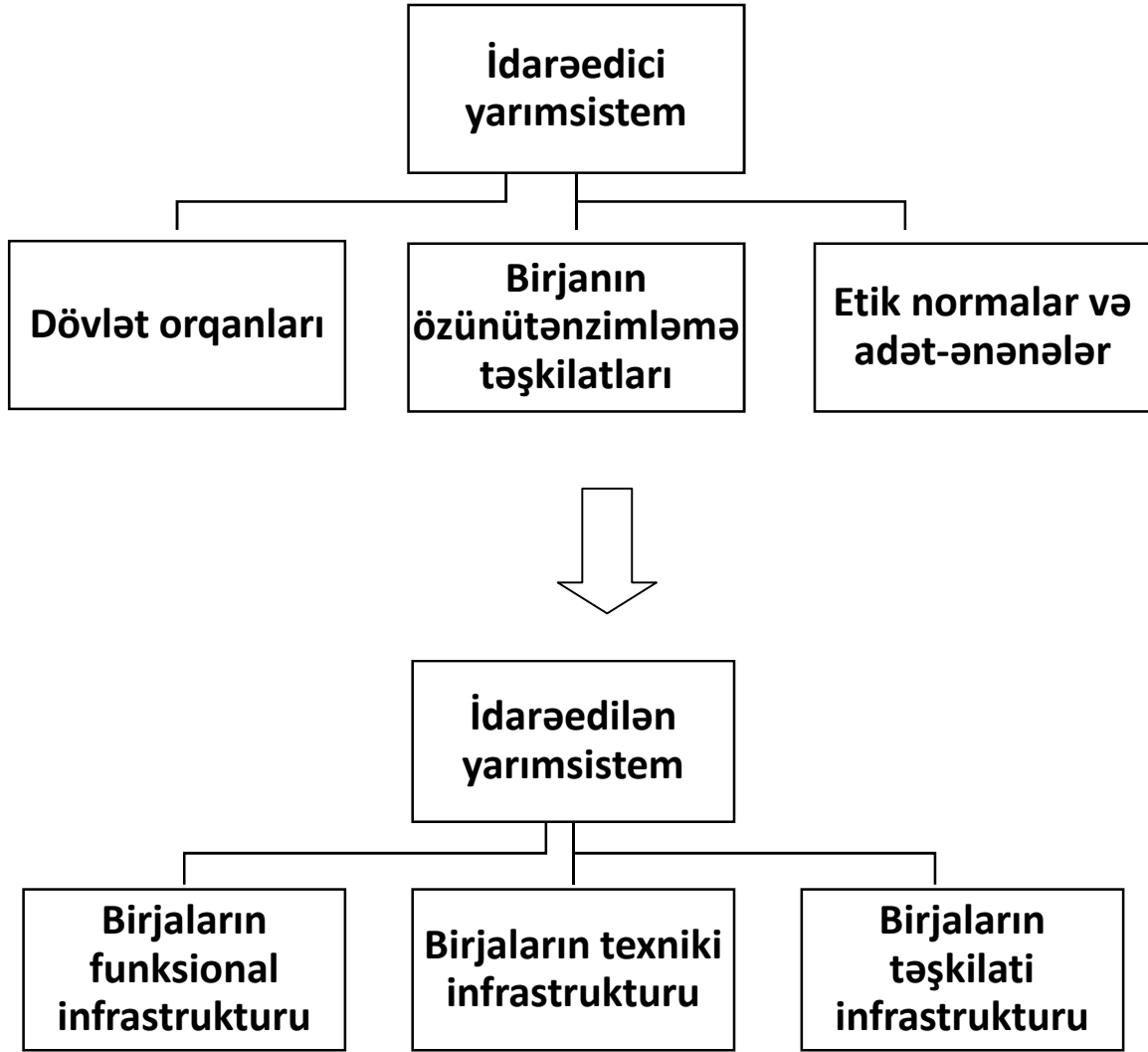
Birjalar və onların daxil olduğu milli və beynəlxalq bazarlar çox mürəkkəb və dinamik quruluşa malik olduğundan, onların səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsi bütövlükdə bazar iqtisadiyyatının ahəngdar fəaliyyətinin mühüm şərtlərindən biridir. Belə formalaşma fəaliyyəti özü də konkret üsul və metodların məcmusu olan müstəqil sistem və yarım sistemlər şəklində təzahür edir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda birjaların formalaşması sistemini müxtəlif aspektlərə əsasən fərqli yarım sistemlərə bölürlər. Məsələn, fəaliyyətinin mahiyyətinə görə bu sistem funksional, texniki (klirinq-hesablaşma, depozitar, qeydiyyat, informasiya şəbəkəsi) və təşkilati (idarəetmə texnologiyaları) yarım sistemlərə, idarəetmə quruluşuna görə isə idarəedici və idarə edilən yarım sistemlərə bölünür.

İdarəedici yarım sistemə aşağıdakılar aiddir:

- Bazarda məqsədyönlü fəaliyyət (qanunvericilik, qeydiyyat, lisenziya, nəzarət) göstərən dövlət orqanları və özünü tənzimləmə təşkilatları;
- qanunvericilik infrastrukturunu, yəni birjalara aid edilən normativ sənədlər (əsasən birja əmtəə və predmetlərinə aid qanunvericilik aktları);
- Bazarın etikası (birjanın özünü tənzimləmə təşkilatları tərəfindən qəbul olunan aparılma qaydaları);
- adət və ənənələr.

İdarə edilən yarım sistem isə bazarın yuxarıda qeyd edilən funksional, texniki və təşkilati infrastrukturundan ibarətdir (bax: şəkil1.)

Şəkil 1. Birjaların fəaliyyətlərinin formalaşması və tənzimlənməsi sistemi

Birjaların idarəedilməsi sisteminin başlıca məqsədi birjaların sabitliyinin, tarazlığının və səmərəliliyinin təmin edilməsidir. Bu məqsədlə, bazarın tənzimlənməsi mexanizmi idarəedici subyektlər tərəfindən müəyyənləşdirilir və detallar razılaşdırılır, eyni zamanda isə həmin mexanizmin tətbiqinin əsas metod və üslubları aydınlaşdırılır. Birjaların tənzimlənmə mexanizminə idarəetmə vasitələri, normativ, hüquqi və informasiya təminatı daxildir.

Dövlət tənzimlənməsi ilk növbədə hüquqi-normativ aktlara əsaslanır. Hüquqi təminat qanunvericilik aktları, fərmanlar, qərarlar, sərəncamlar və idarəetmə

orqanlarının digər hüquqi sənədlərini əhatə edir. Normativ təminatda təlimatlar, normativlər, normalar, metodik göstərişlər və izahatlar, həmçinin peşəkar iştirakçıları təşkilatlarının təsdiq etdiyi qaydalar aiddir. İnformasiya təminatına müxtəlif növ iqtisadi, kommersiya, maliyyə və s. informasiyalar daxildir.

Ölkəmizdə birjaların tənzimlənməsinə dair əsas hüquqi-normativ aktlar həm əmtəə birjalarının, həm də fond birjasının fəaliyyətini tənzimləyir. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının və fond birjalarının dövlət tənzimlənməsi üzrə başlıca sənədlərlə Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsini, “ Qiymətli Kağızlar haqqında”, “Səhmdar Cəmiyyətləri haqqında”, “İnvestisiya fondları haqqında” və b. qanunları, QKDK-nın normativ sənədlərini aid etmək olar. Əmtəə birjalarının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə isə, Mülki Məcəllə, “Əmtəə birjalrı haqqında” qanun və digər qanunverici aktlar aiddir.

Dövlət əmtəə bazarının formalaşdırılmasında və inkişaf etdirilməsində bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) Dövlət əmtəə birjalarının təşkilini və inkişafını nəzərdə tutan konsepsiyaların hazırlanmasına və icra edilməsinə nəzarət edir və birbaşa cavabdehlik daşıyır;
- 2) Qanunvericilik aktlarının hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təmin edir;
- 3) Maliyyə vasitələrinə məcmu tələbi ödəmək üçün dövlət və özəl resursları səfərbər edir və bu prosesdə birbaşa və ya dolaylı yolla iştirak edir;
- 4) Bazarın maliyyə sabitliyi və təhlükəsizliyinə nəzarət edir;
- 5) Birjaların normal fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq normativ aktları və normaları müəyyənləşdirir və ya bu prosesin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, həmin normalara əməl edilməsini təmin edir, kənarlaşmalar zamanı isə müvafiq sanksiyaları tətbiq edir;
- 6) Birjalar və onların iştirakçıları haqqında lazımi informasiyanın əldə edilməsi üçün açıq informasiya sistemini formalaşdırır;

7) İnvestorların itkilərdən mühafizə edilməsi məqsədi ilə, iştirakçıların dövlət, özəl və qarışıq sığortalanmasının təmin edilməsini təşkil edir;

8) Əmtəə birjası və bazarın digər iştirakçılarının qeydiyyatdan keçmiş qayda və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı mübahisələrdə arbitrajı həyata keçirir;

9) Dövlət tənzimlənməsinin digər istiqamətləri ilə uzlaşmanı təmin edir;

10) Birbaşa və dolayı tənzimlənmənin əsas üsullarından biri kimi vergiqoymadan istifadə edir.

Dünya iqtisadi ədəbiyyatlarında birjaların, o cümlədən əmtəə birjalarının fəaliyyətlərinin tənzimlənməsində müxtəlif modellər bir-birindən fərqləndirilir. Məsələn, ABŞ modeli, Britaniya modeli, Almaniya modeli, Fransa modeli və s. Bu modellər əsasən dövlətin ümumi tənzimləmədə payının nisbətindən və iştirak payından, dövlət və özəl təşkilatların idarəetmə fəaliyyətlərinin nisbətindən asılı olaraq, bir-birindən fərqlənir.

Dövlət orqanlarının əsas söz sahibi olduğu modellərdə birjaların fəaliyyətində üzərində dövlətin sıx nəzarəti və hətta bir sıra hallarda, onların idarəedilməsinin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi müşahidə olunur. Nəzarət, yoxlama qaydalarının müəyyən edilməsi üzrə səlahiyyətlərin kiçik qismini dövlət qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları birliklərinə həvalə edir.

Digər qisim modellərdə isə, dövlətin fəaliyyət dairəsi məhdudlaşdırılmış, əvəzində özünü idarəetmə təşkilatlarının səlahiyyətləri genişləndirilmişdir. Nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsində əsas məsələ sərt göstərişlər deyil, razılaşma və danışıqlara əsaslanır.

XX əsrin ortalarına doğru bir sıra ölkələrdə birjaların idarə edilməsi məqsədi ilə xüsusi qurumlar və komissiyalar təşkil olunmağa başlandı. Məsələn, Fransada fond birjalarına Maliyyə Nazirliyi cavabdehlik daşdığı halda, Almaniya, Belçika, Avstriya kimi ölkələrdə bu funksiyaları Mərkəzi Bank yerinə yetirir. Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, birjaların idarəetmə mexanizmi və tənzimlənmə yolları həmin ölkədə tətbiq olunan modelə və dövlətin iqtisadi idarəetmə strukturuna uyğunlaşdırılır.

Azərbaycanda birjaların idarə edilməsi və fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi modelində dövlət və dövlət qurumlarının xüsusi çəkisi hiss olunur. Bu baxımdan istər ayrı-ayrı rəsmi ixtisaslaşmış qurumlar (məsələn QKDK kimi), istərsə də dövlət orqanları (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank kimi) əsas rol sahibidirlər. Bir sıra yerli iqtisadçıların fikrincə beləliklə, Azərbaycanda tətbiq olunan model həm ABŞ, həm də Britaniya modelindən fərqlənir. Onların fikrincə ölkəmizdə daha çox alman modelinə oxşar sistem icra edilir. Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, ölkəmizdə birjaların fəaliyyətinin tənzimlənməsində bazarın peşəkar iştirakçıları tərəfindən də bir sıra funksiyalar yerinə yetirilir. Deməli, bütövlükdə idarəetmə dövlət və xüsusi iştirakçıların birgə səyi ilə həyata keçirilir.

Dövlətin birjaların fəaliyyətinə təsirinə nəzər yetirdik və bu prosesin əhatə dairəsinin ölkələrə görə müxtəliflik göstərdiyini qeyd etdik. Lakin, bir mühüm məqam var ki, birjaların dövlət tərəfindən tənzimləndiyi bir çox ölkələrdə belə, onlar həm də öz üzvləri tərəfindən idarə edilən korporasiyalar şəklində təşkil olunurlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə bir sıra birjalar mənfəətsiz təşkilat kimi fəaliyyət görürülər. Xeyriyyə, humanitar və dini təşkilatlar kimi bu birjalar da qeyri-kommersiya statusuna malik olub, vergi güzəştlərindən istifadə edirlər.

Birjanın formalaşması üçün bütün zəruri hallardan istifadə edilir. Onların adından ticarət əməliyyatları həyata keçirilmir. Etibarlı fond birjalrı digər birjalara məxsus olan qiymətli kağızları alıb-sata bilər. Aparıcı birjaların qeyri-kommersiya statusu tək-cə verilən məlumatlarla xarakterizə edilmir. İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasında birja ticarəti müntəzəm olaraq formalaşır, təkmilləşir və dəyişir.

Kommersiya təşkilatı kimi birjanın fəaliyyətində investisiyaların iştirakı nəzərdə tutulur. Qoyulmuş kapitala görə gəlirlərin əldə edilməsi əsas götürülür. Gəlirlərin artması müxtəlif növ ödəmələrdən və müştərilər üçün birja ticarətinin formalaşmasından asılıdır. Birja əməliyyatlarının müəyyən mərhələlərində gəlirlərin qarşısı alınır. Birja üzvlərinin ticarət fəaliyyətindən mənfəət əldə etmək imkanları məhdudlaşır. Bu ilk növbədə komissiyon tipli müştərilərin fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Birja üzvlərinin əsas vəzifəsi birjanın mənfəətli müəssisə kimi fəaliyyət göstərmələri əsasında təmin edilir.

Bu məqamda qarşımıza maraqlı bir nüans çıxır. Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda birjalar qeyri-kommersiya təşkilatı və mənfəət əldə etmək məqsədi olmayan qurum kimi təqdim olunmaqla bərabər, xüsusən son illərdə dünya birjalarında gedən proseslər bunun əksini sübut edir. Çünki müasir dövrdə iri birjalar əksinə, sırf mənfəət xarakterli təşkilatlara çevrilmişlər, hətta birjanın öz səhmləri həmin birjalarda satışa çıxarılır, alınır və satılır. Qərb iqtisadçıları bu ziddiyyətli məqamı belə açıqlayırlar: “Birjalar ilkin olaraq, mənfəət güdməyən kooperativlər şəklində və ya bəzi ölkələrdə müşahidə olunduğu kimi, qapalı səhmdar cəmiyyətlər formasında təşkil edilə bilər. Lakin, sonrakı mərhələlərdə bazar infrastrukturunun inkişafı və dünya ticarət dövriyyəsinin kəskin artımı fonunda və kəskinləşən rəqabət mühitində birjalar yeni maddi qaynaqlara ehtiyac duya bilərlər. Həmin ehtiyacları təmin etmək məqsədilə isə, birjalarda onların şirkətləşməsi və getdikcə kommersiya xarakterli təşkilatlara çevrilməsi prosesi müşahidə olunur.” Bu barədə sonrakı fəsillərdə daha geniş məlumat veriləcəkdir.

Birjaların təşkil olunma məqsədləri və fəaliyyət göstərəcəyi profil dəqiq müəyyən ounduqdan sonra, lazımi təşkilati fəaliyyətin icrasına başlanılır. Bunun üçün ilkin olaraq, təşkilati-maliyyə şərtləri təmin olunmalıdır. Birjaların mülkiyyətinə aşağıdakılar aiddir:

- əmlak və əmanətlər. Nizamnamə kapitalı miqdarında birja üzvləri tərəfindən verilir;
- birjaların fəaliyyət müddətində birja üzvləri tərəfindən yaradılan məhsul və xidmətlər;
- birja üzvlərinin üzlük haqqları, əməliyyatdan toplanan gəlirlər, xidmətlərin göstərilməsinə görə haqlar, qaydaların pozulmasına görə cərimələr;
- öz hesabına əldə edilmiş sair əmlak.

Birjaların qurulması üçün lazım olan təşkilati-maliyyə şərtlərinə aiddir:

- əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün lazım olan müvafiq qurğularla təchiz edilmiş ərazi;
- rabitə və informasiya vasitələri;
- əqdlərin bağlanması və əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün tələb olunan proseduraların hazırlanması;
- klirinq sisteminin mövcudluğu;
- bazar iştirakçıları üçün əməl olunması zəruri olan müvafiq qanunvericilik aktlarının və qaydalarının hazırlanması;
- Standartlara uyğun olaraq, hazırlanmış birja müqavilələri.

Beləliklə, birja ticarəti üçün lazımi şərtlər formalaşdırıldıqdan sonra, ticarət prosedurasının icrasına başlanıla bilər. Birja ticarəti birjaların müvafiq idarəetmə orqanları tərəfindən idarə olunur və bütövlükdə bu proses birjaların daxili tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir. Birjaların idarəedilməsi iyerarxik struktura əsaslanır. Burada əsas idarəetmə orqanı birjanın bütün üzvlərini əhatə edən ümumi yığıncaq hesab olunur. Adətən birjanın ümumi yığıncağı birjalar təsis edildikdə və daha sonra ildə bir dəfə olmaqla çağırılır. Ümumi yığıncaqda ən təməl məsələlər, məsələn, birjaların qurulması və ya fəaliyyətinə xitam verilməsi, onların universal və ya ixtisaslaşmış birjalar şəklində təşkil edilməsi məsələləri müzakirə edilir və qərar verilir.

Birjaların əsas icraedici orqanı Direktorlar Şurası və ya İdarə Heyəti adlanan təşkilatdır. Bu qurum birja üzvlərinə xidmət göstərən subyektlərin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququna malikdir. Şura birjanın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini hazırlayır və idarəetmə məsələlərini birjanın ümumi siyasəti ilə uyğunlaşdırır. O, həmçinin, birja qaydalarına riayət edilməsinə və bu sahədə ehtiyac duyulan düzəlişlərin edilməsinə nəzarət edir. Adətən, şuranın üzvlərinin sayı 25 nəfərə qədər olur və onlar da öz növbələrində dörd kateqoriyanı əhatə edir:

- Ticarətçilər;

- Brokerlər;
- Komissiyonçular;
- İnformasiya təminatı.

İdarə heyətinə müstəqil seçilən sədr başçılıq edir. Birja siyasətini isə birja komitəsi müəyyənləşdirir və idarə edir. Bu komitə məsləhətlər verir, idarə heyətinə müxtəlif vəzifələrin yerinə yetirilməsində kömək edir. Birjada cari idarəetmə orqanlarının vəzifələrini isə İcraiyyə Komitəsi yerinə yetirir. Bu komitəyə Direktorlar Şurasının seçdiyi prezident başçılıq edir. Məsələn, Çikaqo ticarət birjasının İcraiyyə Komitəsi prezidenti, birinci vitse-prezidenti və 19 vitse-prezidenti özündə birləşdirir. Bu personal adətən, Direktorlar Şurası və Birja Komitəsi tərəfindən qəbul edilən qərarları icra edir.

Əksər birja qanunverici aktları və nizmanamələrinə görə, ticarət xidmətçiləri birjaların üzvləri hesab edilmirlər. Onların hər biri idarəedici subyektlər tərəfindən dəqiq müəyyənləşdirilmiş funksiyaları yerinə yetirirlər. Məsələn, kuryerlər, teleqraf işçiləri və s. informasiya şöbəsinə xidmət göstərən işçilər məlumatın ötürülməsi və qəbulu ilə əlaqədar funksiyaları yerinə yetirirlər. Onlar həmçinin, təsdiq edilmiş sifarişlərin broker kartoçkalarına köçürülməsi ilə məşğul olur, teletayp aparatlarında işləyir, istehsal fəaliyyəti və telefon əlaqələri ilə bağlı sadə texniki əməliyyatları yoxlamaq hüququna malikdirlər.

Birjanın normal fəaliyyəti üçün komitələrin fəaliyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin komitələrin say tərkibi 8-dən 40-a qədər dəyişir. Məsələn, Çikaqo ticarət birjasında komitələrin sayı 40-a bərabərdir. Birja komitələri müxtəlif adlara malik olurlar. Əsas birja komitələri aşağıdakılardır:

- 1) Yeni üzvlərin qəbulu üzrə məsul komitə;
- 2) Listinq komitəsi;
- 3) Kotirovka komitəsi;
- 4) Klirinq və hesablaşma komitəsi;
- 5) Müşahidəçi komitə;

- 6) Etika komitəsi;
- 7) Nəzarət komitəsi;
- 8) Arbitraj komitəsi;
- 9) Yeni məhsullar üzrə məsul komitə;
- 10) Rinq komitəsi;
- 11) Kontrakt komitəsi.

Yeni üzvlərin qəbul edilməsi üzrə komitə birja üzvlərinin müraciətləri əsasında birjalara daxil olma imkanlarını araşdırırlar. Bu baxımdan, birja üzvləri ilə məsləhətləşmələr həyata keçirilir və namizədlərin maliyyə imkanları və bu imkanların birjaların tələblərinə cavab verə biləcək səviyyədə olmalarına nəzər yetirilir. Yekun rəy direktorlar şurasına təqdim edilir və üzvün qəbul edilib-edilməməsi haqqında qərar qəbul olunur.

Listinq və kotirovka komitələri birjada ticarətə daxil olmaq istəyən subyektlərin predmetlərinin ticarətə buraxılması şərtlərini müəyyənləşdirir və bu kriteriyalara əsasən müvafiq qərarlar qəbul edir. Bu cür şərtlər adətən subyektin maliyyə imkanlarına və maliyyə bütövlüklüyünə olan tələblərdən ibarət olur. Məsələn, Nyu-York fond birjasında 2010-cu il üçün listinq şərtləri belə idi: Mənfəət (earnings) son il üçün vergi öncəsi mənfəəti 2,5 milyon dollar və ya son iki il üçün 2 milyon dollar olması lazımdır. Səhmlərinin ümumi dəyəri minimum 9 milyon dollar dəyərində olmalıdır. Aktivlərinin həcmi ən az 18 milyon dollar, səhmlərinin ümumi sayı 1 milyon ədəd olmalıdır. Ən az 100 səhm sahibinin sayı ən az 2000 səhmdar və ya ümumi səhmdarlarının sayı 2200 nəfərdən çox olmalıdır. Yalnız bu şərtlərə cavab verən emitentlər qiymətli kağızlar üzrə ticarətə buraxılırlar.

Arbitraj komitəsi iştirakçılar arasında mübahisəli məsələlərə baxır və konfliktləri həll edir. Həmçinin birja üzvü olmayan müştərilərlə birja üzvləri arasında münaqişələr yarandıqda, müraciət olunarsa, arbitraj komitəsi həmin problemlərə də baxa bilər. Məhsulların keyfiyyəti, müştərilərin sifarişlərinin icra müddəti, məhsulların göndərilmə müddəti, ödənişlər və s.-lə bağlı münaqişələrə diqqət yetirilir.

Komitəyə konfliktdə olan tərəflərin barəsində qanunsuz qərarların verilməsinə hüquq verilməmişdir. Tərəfləri qane etməyən qərarlar verilərsə, iş məhkəmə instansiyalarına göndərilir.

İşgüzar etika komitəsi birjadaxili intizam məsələləri ilə bağlı münsiflər heyəti funksiyasını yerinə yetirir. Əgər birja üzvləri tərəfindən daxili intizam qaydaları pozularsa, onda bu məsələyə həmin komitədə baxılmalıdır. Daxili intizam qaydalarının pozulması ilə əlaqədar edilən müraciətlər komitə tərəfindən əsaslandırılır və bu barədə qərarlar qəbul edilir. Əgər komitə hesab edərsə ki, müraciət yerində edilmir, əsassızdır, onda birja personalının nümayəndəsinə göstəriş verilir ki, şikayəti birja üzvlərinə təqdim etsinlər. Etika komitəsi qərarı qəbul etmək üçün müşahidə komitəsi qarşısında məsələ qaldırır. Qəbul edilən qərar fyuçers birjasının xidmətçilərinin nəzərinə çatdırılır. Sonra bu məsələ etika komitəsində müzakirə edilir.

Müşahidə komitəsi mübahisələri nəzərdən keçirir və bütünlüklə intizam məsələləri ilə qərarlar qəbul edir. Müşahidə komitəsinin qəbul etdiyi qərarların obyektivi olan məsələlər işgüzar etika komissiyası tərəfindən göndərilir. Müşahidə komitəsi birja personalının göstərişlərini və zərərçəkənin iddiasını dinləyir, əgər qayda pozuntusu müşahidə olunarsa, onda cəza tətbiq edilir.

Nəzarət komitəsi birjanın işgüzar fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Nəzarət komitəsi məhsulun daşınması müddətində kontraktların icra edilməsinə, birja kontraktı üzrə real məhsulun daşınmasının gedişinə, birja kontraktlarının bir-birilə uyğunlaşmasına nəzarəti həyata keçirir. Nəzarət komitəsinin fəaliyyətində başlıca məqsəd birja anbarında süni defisit yaradılmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Əgər daşınma müddətinin başlanmasına qədər ləğv olunmamış çox saylı kontrakt qalmışdırsa, nəzarət komitəsi tədqiqatlar aparır və birja kontraktlarının məcburi ləğv edilməsi ilə bağlı rekomendasiya verir. Bu işə, o halda həyata keçirilir ki, məhsulun süni şəkildə çatışmamazlığı ilə bağlı təhlükə yaranmış olsun.

Yeni məhsullar üzrə komitə birjalarda yeni məhsullar üzrə ticarətin potensial imkanlarını öyrənir. Burada fəaliyyət göstərən personal yeni məhsulların ticarətə buraxılması imkanlarını, bunun üstün və çatışmayan cəhətlərini müəyyənləşdirir və nəticələr əsasında yekun qərar qəbul edilir.

Rinq və kontrakt komitələri birjanın ixtisaslaşmış seksiyalarında ticarətin gedişinə nəzarət edir və pozuntulara görə iştirakçıların məsuliyyətə cəlbini təmin edir. Məsələn, brokerlər birja qaydalarına uyğun olmayan kontraktı almaq və satmaq üçün cəhd göstərsə, komitə müvafiq iştirakçıları cərimələmək hüququna malikdir. Cərimələrin məbləği müxtəlif birjalarda müxtəlif miqdarlarda ola bilər (Məsələn, Nyu-York Komeks birjasında 1000 dollar təşkil edir).

Adlarını sadaladığımız komitələrlə yanaşı, bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirən müxtəlif təyinatlı qurumlar da mövcuddur. Məsələn, ekspert qrupu birjada satışa çıxarılan predmeti ekspertizadan keçirir və onun standartlara cavab verib-verməməsini müəyyənləşdirir. İnformasiya təminatına cavabdeh olan qurumlar (bir sıra birjalarda onlar müstəqil qurumlar kimi də fəaliyyət göstərirlər) iştirakçıların və digər hüquqi və fiziki şəxslərin zəruri məlumatlarla təmin edilməsinə cavabdehlik daşıyır.

Beləliklə, bütün bu qurumlar birlikdə birjanın daxili idarəetməsini və tənzimlənməsini təşkil edir və onlar bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən və bir-birindən asılı olan ayrı-ayrı elementlərin təşkil etdiyi dinamik sistem şəklində fəaliyyət göstərirlər. Bu baxımdan birjaların daxili tənzimlənməsi ilə bağlı idarəedici subyektlərin qəbul etdikləri qərarlar hərtərəfli dəqiqliklə hesablanmış və mövcud situasiya nəzərə alınmaqla qəbul edilən qərarlar olmalıdır. Bütün bu prosesləri əhatə edən və nəzarətdə saxlamağa yönəlmiş tənzimlənmə fəaliyyətinin icrası isə, onların qarşısında duran əsas məsələlərdəndir.

1.3. Azərbaycanca əmtəə birjalarının formalaşması, təşkilati strukturu və funksiyaları

Birja öz fəaliyyətini birja ticarəti iştirakçılarının hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi, sərbəst (bazar) qiymətlərinin tətbiqi, birja ticarətinin aşkarlığı prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Birja dedikdə sözün tam mənasında təşkilati cəhətdən xüsusi qaydada formalaşmış, müəyyən əmtəələrlə sövdələşmələr aparan bazar başa düşülür.

Əmtəə birjası- müəyyən edilmiş birja qaydaları əsasında əvvəlcədən təyin olunmuş yerdə və vaxtda aşkar, kütləvi sövdələşmə şəklində həyata keçirilən topdansatış ticarət bazarının təşkil olunması məqsədilə hüquqi və ya fiziki şəxslərin könüllü birliyi əsasında yaradılan hüquqi şəxs statuslu təşkilatdır. Əmtəə birjasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- Birja ticarəti iştirakçılarının hüquq bərabərliyinin təmin olunması;
- Sərbəst (bazar) qiymətlərin tətbiqi;
- Birja ticarətinin aşkarlığı

Beynəlxalq əmtəə birjası – topdansatış bazarda daimi fəaliyyət göstərən, spesifik xüsusiyyətli əmtəələrlə alqı-satqı sazişlərini yerinə yetirən, bir neçə dövlətin subyektlərini əhatə edən səhmdar cəmiyyətidir. Beynəlxalq birjalar konkret dünya əmtəə bazarlarına xidmət edir. Həmçinin müxtəlif ölkələrin nümayəndələrinin birja ticarətində iştirakına şərait yaradılır. Ümumiyyətlə beynəlxalq birjalar ticarətin inkişafının qanunauyğun nəticəsi kimi formalaşmışdır.

Beynəlxalq əmtəə birjalarının xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

- Azad şəkildə formalaşmış birja sazişlərinin qəbuluna təminat vermək;
- Spekuliyativ sazişlərin (bu saziş yeni əmələ gəlmiş katirovka qiymətləri arasında fərqi müəyyənləşdirir) nəticəsi;

Dünyanın ən iri əmtəə birjalarından biri Amerikanın Çikaqo birjasıdır. Dünyanın əmtəə birjalarının içərisində ikinci yeri Çikaqo əmtəə birjası tutur.

Nyu – York əmtəə birjası bağlanan alqı – satqı əməliyyatlarının sayına və həcminə görə beynəlxalq əmtəə birjalarında üçüncü yeri tutur. Həmin birjalarda alqı – satqı əməliyyatlarının predmetinə yanacaq və xam neft, benzin, platin daxildir.

London Beynəlxalq Neft birjasında dizel yanacağı, mazut, neft və benzin ticarəti üzrə əməliyyatlar aparılır. Böyük Britaniyada kiçik miqyaslı əməliyyatlar aparan Baltik fyuçers eksçeyndj birjası da mövcuddur. Beynəlxalq əmtəə birjaları içərisində Yaponiyanın ən iri Tokio əmtəə birjası mühüm yer tutur. Burada aparılan alqı – satqı əməliyyatlarının əsas obyektı qiymətli metallar hesab edilir. Aparılan əməliyyatların həcminə görə Sidney fyuçers birjası da kifayət qədər iri birja hesab edilir. Dünya miqyasında Fransanın ən iri birjası Matif Paris birjası hesab edilir. Bu birjada aparılan əməliyyatlar içərisində ən çox xüsusi çəkini dövlət istiqrazları tutur.

XVII əsrdən etibarən Avropa ölkələrində fəaliyyətə başlayan topdansatış ticarət mərkəzləri prinsip etibarilə müasir birjaların sələfləri hesab edilir. Birjaların Avropada yaranmasının əsas səbəbi ilkin kapital yığılımı və onun təmərküzləşməsi olmuşdur. Birjaların meydana gəlməsi iri manufakturaların yaradılması və beynəlxalq ticarətin inkişafına əsaslanır. Əmtəə birjalarının əsas məqsədi azad ticarətin həyata keçirilməsi, tələb və təklifin təsiri altında yaranan bazar qiymətləri ilə əmtəələrin alışı və satışı üzrə müqavilələrin bağlanmasından ibarətdir. Burada alqı – satqı aktları kütləvi aşkarlıq formasında müəyyən edilmiş birja qaydaları əsasında, əvvəlcədən təyin edilmiş yerdə və vaxtda aparılır. Birja əmtəəsi dedikdə, birja tərəfində müəyyənləşdirilmiş qaydada birja ticarətinə buraxılmış və dövriyyədən çıxarılmamış əmtəə, o cümlədən həmin əmtəə üzrə standart kontraktlar başa düşülür.

Əmtəə birjalarının mühüm xüsusiyyətlərindən biri orada bağlanılan birja əqdləridir. Birja əqdi – birja ticarəti iştirakçısının öz adından və ya üçüncü şəxslərin tapşırığı ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada birja ticarətinin gedişində birja əmtəəsi üzrə qeydiyyatdan keçmiş müqaviləsidir. Birjada aşağıdakı əqdlər bağlanıla bilər:

Forvard əqdləri – göndərilməsi təxirə salınmaqla real malın alqı-satqısına dair əqdləri; Fyuçers əqdləri – birja əmtəələrinin göndərilməsinə dair standart kontraktların alqı-satqısına dair; Opsion əqdləri – birja əmtəəsinin və ya birja əmtəəsinin göndərilməsinə dair kontraktların gələcəkdə alqı-satqısı hüquqlarını müəyyənləşdirilmiş qiymətlərlə alqı-satqısına dair əqdləri və birja ticarəti qaydalarında müəyyənləşdirilmiş digər əqdlər. Xaricdə əmtəə birjalarının fəaliyyət göstərdikləri ilk dövrlərdə real (mövcud olan) əmtəə birjalari üstünlük təşkil edirdilər. Bu isə sövdələşmələrdən sonra əmtəələrin dərhal və mütləq satışını nəzərdə tuturdu. Hazırki dövrdə birja sövdələşmələrinin əksər çoxluğu məhz fyuçers birjalarında həyata keçirilir. Fyuçers sazişləri hələ yığılmamış məhsula (istehsal edilməmiş əmtəəyə), məsələn gələn ilin məhsuluna bağlana bilər.

Müxtəlif ölkələrdə birjalar müxtəlif cür təşkil olunur. Bunlar qapalı və açıq birja fəaliyyəti kimi həyata keçirilir.

Açıq birjada təsərrüfat əlaqələrinin iştirakçıları – alıcı və satıcılar arasında real əmtəələrlə ticarət həyata keçirilir. Açıq birjada ticarət əməliyyatlarının genişlənməsi nəticəsində alıcı və satıcıların əlavə vaxt itirməmələri üçün vasitəçilərə ehtiyac duyulurdu. Birja vasitəçiləri – birja təsisçiləri və üzvləri, broker firmaları və müstəqil brokerlər, dillerlər və birja ticarətində iştirak etmək hüququnu almış digər hüquqi və fiziki şəxslər birja vasitəçiləri sayılır. Birja ticarətində adətən bu vasitəçilər uğurlu, bacarıqlı iştirakçılar arasından seçilir:

- Broker – birja əqdlərini müəyyənləşdirilmiş qaydada müştərinin adından onun hesabına, müştərinin adından öz hesabına və yaxud öz adından müştərinin hesabına bağlanmasını həyata keçirən birja vasitəçisidir.
- Müstəqil broker – sahibkar kimi qeydiyyatdan keçmiş, öz fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxsdir.
- Diler – birja əqdlərini müəyyənləşdirilmiş qaydada öz adından öz hesabına bağlanmasını həyata keçirən və sonradan onu birjada satmaqla məşğul olan birja vasitəçisidir.

Ümumiyyətlə, açıq birjanın qarışıq tipi daha geniş yayılmışdır. Bu birjalar həm alıcı və satıcılara, həm də vasitəçilərə birja əməliyyatlarında iştirak etməyə imkan yaradır. Bu tip birjalarda fəaliyyət göstərən vasitəçilər həm alıcılar üçün əməliyyatlarda ixtisaslaşırlar, həm də öz hesablarına əməliyyatlarda iştirak edirlər.

Qapalı birjalarda ticarət birbaşa ixtisaslaşmış iştirakçılar, təşkilatlar tərəfindən aparılır və əməliyyatların həyat keçirildiyi zala kənar şəxslərin daxil olmasına icazə verilmir.

Açıq və qapalı tipli birjaların mövcudluğu bəzi birjaların təkamülü ilə əlaqədardır. Lakin dövlətin bu prosesdəki rolu da danılmazdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən birjaların 3 növünü fərqləndirmək olar: Dövlət birjalari, Xüsusi birjalar, Qarışıq birjalar.

Dövlət birjalari birja qanunlarının əsasını təşkil edir və ona nəzarəti həyata keçirir. Bu cür birjalarda istənilən sahibkara mövcud sahə üzrə ticarət reyestrində qeydiyyatdan keçməyə və dövriyyəsinə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu birjalar öz üzvlərinə birjada daimi iştirak üçün şərait yaradır. Bu növ birjalar əsasən Avropada (Fransa, Belçika, Hollandiya) geniş yayılmışdır. Bu birjalar açıq və ictimai xarakter daşıyır.

Xüsusi birjalar ABŞ və İngiltərədə geniş yayılmışdır. Belə birjaların fəaliyyətinə dövlət birbaşa tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilmir.

Qarışıq (universal) birjalar da həmçinin Avropaya xasdır. Belə birjalar üçün xarakterik xüsusiyyət birja səhmlərinin bir hissəsinin dövlətin əlində olmasıdır. Bu dövlət üçün birjanın fəaliyyətinə hərtərəfli şəkildə nəzarət etməyə imkan verir.

Real ticarət əməliyyatlarına əsaslanan əmtəə birjalarının əsas funksiyası – vahid topdansatış ticarət kanalı vasitəsilə xidmət göstərmək idi. Birjaların real ticarət forması özünün ən yüksək səviyyəsini aşağıdakı xüsusiyyətlərdə əks etdirir:

- Birjada əmtəələrin keyfiyyət göstəricilərinin qeydiyyata alınması və iştirakçıların məlumatlandırılması;

- Standartlara uyğun, əvəzedici və eynicinsli əmtəələrin partiyalarla satışının təşkili;
- Birjada keçirilən əməliyyatların istehsalçı və istehlakçı arasında meyl etməsi;
- Satıcıların, eləcə də alıcıların qarşılıqlı təsiri nəticəsində ticarət əməliyyatlarının qanunauyğun şəkildə həyata keçirilməsi;

XX əsrdə iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq birjalar üzərindən malyeridilişinin miqyasının böyüməsi real əmtəə ticarətini mümkünsüz edir və əmtəələr tamamilə birjadan kənar dövriyyəyə cəlb olunur. Bununla belə əmtəə birjalarında həyata keçirilən əməliyyatların sayı kifayət qədərdir.

Avropanın bir sıra birjalari əmtəə bazarı konyukturasını tədqiq edir və onlara məsləhətlər verir. Digər birjaların əksəriyyəti fyuçers əməliyyatlarını həyata keçirilər. Fyuçers müqavilələrinin nəticəsində əsas əmtəələr üzrə alqı-satqı sazişləri bağlanılır. Müasir dövrdə əmtəə birjalarının rolunun artması ilə onları maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirildiyi mərkəzlərə çevirdi. Əmtəə birjalarının fəaliyyətində baş vermiş dəyişikliklərə aşağıdakı aspektlərdən yanaşılır:

- Bazar və əmtəələrin razılaşma predmeti olması;
- Əmtəə birjalarının sayı və orada aparılan əməliyyatların həcmi;
- Sazişlərin növü;
- Birja ticarətinin təşkili və birja əməliyyatlarının uçotu;

Birjaların təşkilati strukturunu onun üzvləri və idarəetmə orqanları formalaşdırır. Birja üzvləri kimi hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edir. Birjada üzvlük birjanın zalında ticarət etməyə hüquqi imkan verir. Birja üzvləri birja iclasında səs vermək və müxtəlif birja əməliyyatlarında iştirak etmək hüququna malikdir. Həmçinin Birja Komitəsinin fəaliyyətində də iştirak edə bilər. Bundan başqa, birja üzvləri birja haqqında hərtərəfli informasiya əldə edə, kitabxana və informasiya mərkəzindən faydalana, eyni zamanda birjanın təlim və təkmilləşdirmə proqramına qoşula bilərlər. Birjaya üzvlərin qəbulu ixtisaslaşmış təsisçilərin, əksər müəssisələrin, iddiaçı təşkilatların səsverməsi

nəticəsində həyata keçirilir. Birjaya üzvlər seçildikdən sonra onlar birja heyətində iştiraklarına görə üzlük haqqı ödəyirlər. Birjaya üzvlərin qəbulu birja təsisçilərinin və üzvlərinin ümumi yığıncağında yekun rəydən sonra yerinə yetirilir. Birja üzvləri illik üzlük haqqı ödəyirlər və birja ticarətinin iştirakçıları kimi bütün ümumi yığıncaqlara buraxılırlar. Birja qanunvericiliyinə əsasən birja üzvləri öz işlərini asanlaşdırmaq üçün öz adlarından birjanın zalında ticarət əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün kommissiyon haqqla xidmət göstərən işçilər götürürlər.

Birja üzvlərinin 2 kateqoriyası fərqləndirilir:

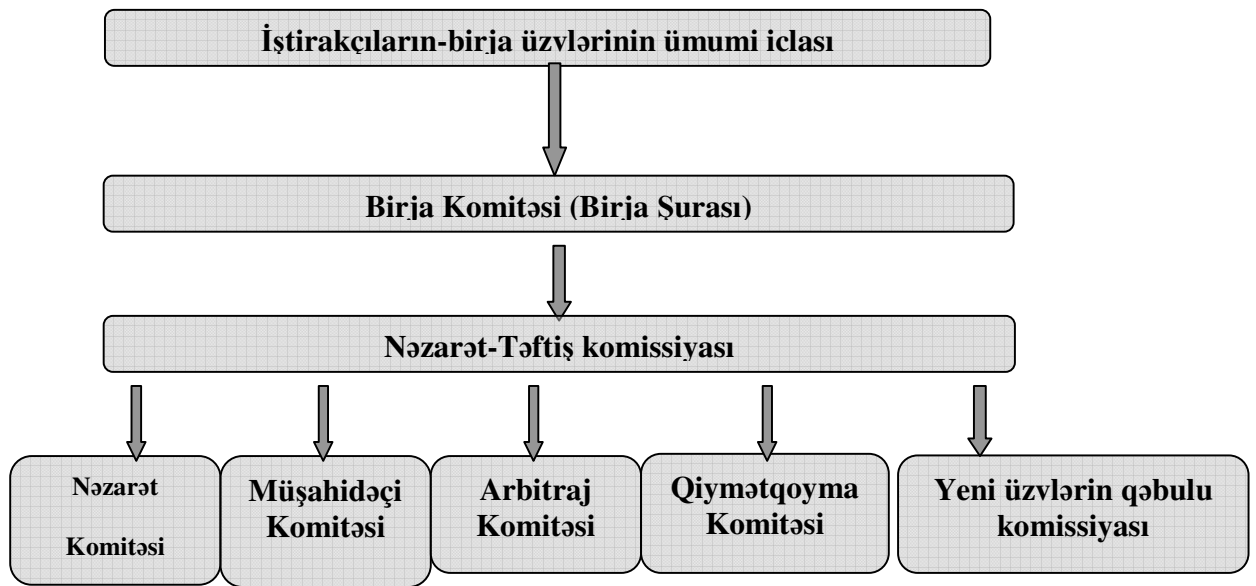
- 1) Tam üzlük – birjanın bütün bölmələrində (seksiyalarında), birjanın ümumi iclasında, həmçinin birja seksiyaları üzvlərinin ümumi yığıncağında birjanın təsis sənədlərində müəyyən edilmiş səs sayı qədər iştirak etmək hüququ verir.
- 2) Natamam üzlük – birjanın müvafiq bölmələrində, birjanın ümumi iclasında, həmçinin birja seksiyaları üzvlərinin ümumi yığıncağında birjanın təsis sənədlərində müəyyən edilmiş səs sayı qədər iştirak etmək hüququ verir.

Birjadaxili sənədlər birja fəaliyyətini nizama salır, birja nizamnaməsini və birja ticarəti qanunlarını özündə əks etdirir. Bütün əsas qərarlar, birjanın daxili stukturunun təyini, birja üzvləri və digər ticarət iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələr, bir sözlə birjanın bütün təşkilati-hüquqi forması Birja Nizamnaməsində öz əksini tapır.

Bəzi əmtəə birjaları istehlakçı insitutları kimi fəaliyyət göstərirlər. Onlar daimi və birdəfəlik olurlar. Daimi istehlakçılar birjaya giriş üçün illik, birdəfəlik istehlakçılar isə yalnız iştirakdan-iştiraka haqq ödəyirlər.

Əmtəə birjasının idarəetmə sxemi aşağıdakı kimidir:bax (sxem 1)

Əmtəə birjasının idarəetmə sxemi

Sxem 1. Əmtəə birjasının idarəetmə sxemi

Əmtəə birjasının idarəetmə orqanı bir-birinə müvafiq şəkildə uyğun gələn 3 əsas səviyyədən ibarətdir.

Ən yüksək səviyyə kimi birja üzvləri və iştirakçıların Ümumi İclasını göstərmək olar. Bu orqan həm də qanunverici orqan kimi özünü göstərir. Növbəti səviyyə Birja Komitəsidir. Bu Komitə birjanın icraedici funksiyalarını yerinə yetirir, fəaliyyətinə hüquqi cəhətdən nəzarət edir və onun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini, birja ticarətinin qaydalarını işləyib hazırlayır.

Birjanın üçüncü idarəetmə funksiyasını Nəzarət - Təftiş Komissiyası yerinə yetirir. Bu komissiya əmtəə birjasının Nizamnaməsini tənzimləyən əsas səlahiyyətli orqandır. Birja üzvlərinin vəziyyətini, birja siyasətini komitələr müəyyən edir. Komitənin üzvləri fəaliyyətləri üçün haqq almırlar. Onlar Direktorlar Şurasına öz məsləhətlərini və köməklərini edirlər. Həmçinin birja fəaliyyətinə dair özlərinin vəzifələrini icra edirlər. Komitələrin sayı daimi deyil və 8 – 40 arasında dəyişir. Ancaq bütün birjalarda olduğu kimi 5 əsas komitə göstərilir:

Nəzarət komitəsi – birjada işgüzar fəallığa nəzarəti həyata keçirir və eyni zamanda tədarük müddəti qurtarmış müqavilələri ləğv edir.

Arbitraj komitəsi – birjanın məhkəmə orqanıdır. Birja üzvləri arasında mübahisəli məsələləri həll etmək üçün münsiflər təyin edir. Həmçinin birja üzvü olmayan sifarişçilərlə birja üzvləri arasında təsadüfi yaranmış bütün məsələləri həll edir.

Qiymətqoyma komitəsi – birjanın əsas işçi orqanıdır. Bu komitənin əsas məqsədi birja qiymətlərini nəşr etmək və qiymətlərin dinamikasının təhlilini verməkdir.

Müşahidə komitəsi – işgüzar fəaliyyətlə bağlı verilən sualları cavablandırır və mübahisəli məsələlərə dair qərarlar verir.

Yeni üzvlərin qəbulu komitəsi – birjaya yeni üzvlərin qəbulu ilə bağlı müraciətləri nəzərdən keçirir. Komitə Direktorlar Şurasının birja üzvlüyünə namizədlərlə bağlı suallarını cavablandırır.

Əmtəə birjasının idarəetmə aparatı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (bax: sxem 2.)

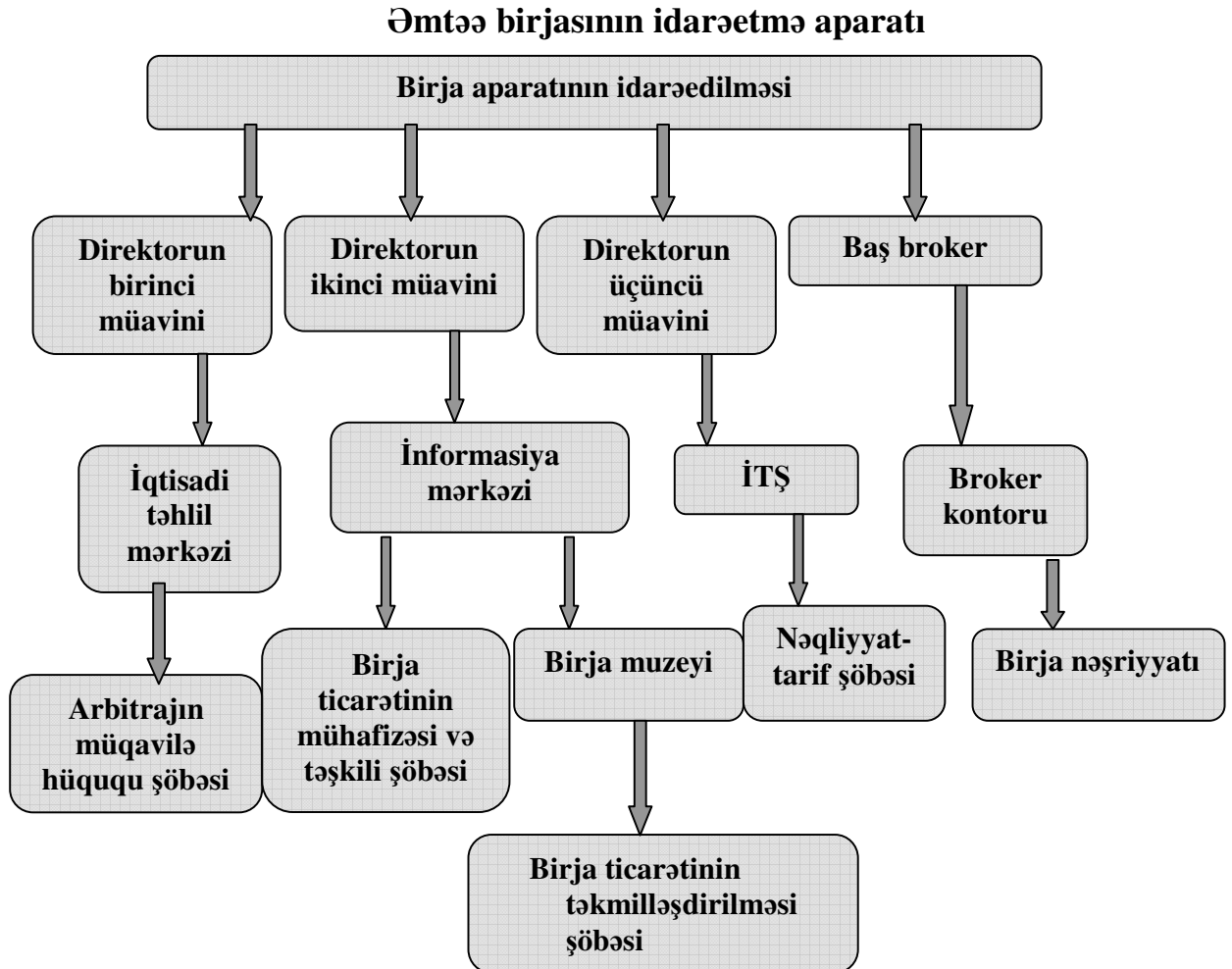
1). İqtisadi təhlil mərkəzi aşağıdakıları yerinə yetirir:

- əmtəə bazarı konyukturasına nəzarət;
- konyuktur icmalı hazırlamaq;
- bazar konyukturasına müxtəlif üsullarla təsir göstərməklə texniki, iqtisadi və digər amillərin təhlili;
- konyuktur proqnozları hazırlamaq;

2) Arbitrajın müqavilə hüququ şöbəsi aşağıdakıları yerinə yetirir:

- İştirakçılar arasında müqavilələri rəsmiləşdirmək;
- Maklərlərin fəaliyyətinin düzgünlüyünə nəzarət etmək üçün sazişlərin hüquqi rəsmiləşdirilməsi;
- Ticarət iştirakçılarının fəaliyyətinə qanunauyğun şəkildə nəzarət etmək;

- Arbitraj kommissiyasında müqavilələrin hazırlanmasını müzakirə etmək;

Sxem 2. Əmtəə birjasının idarəetmə aparatı

3) Nəqliyyat – tarif şöbəsi aşağıdakıları yerinə yetirir:

- Birjada alınmış əmtəələrin çatdırılmasının təşkili və mühafizəsi;
- Əmtəələrin çatdırılması ilə əlaqədar alıcı və satıcıların suallarını cavablandırmaq və məsləhətlər vermək;
- Yük partiyalarının alıcılara effektiv üsullarla çatdırılmasını təşkil etmək;
- Yüklərin çatdırılma xərclərini rəsmiləşdirmək;

4) Birja ticarətinin təkmilləşdirilməsi şöbəsi:

- Birjada mövcud ticarətin vəziyyəti və onun inkişaf səviyyəsinin təhlili;
- Birjanın iş keyfiyyətini və effektivliyini yüksəltmək üçün yolların axtarılması;
- Birja aparatının fəaliyyətinin aktivliyini artırmaq məqsədilə yeniliklərin işlənib hazırlanması və tətbiq edilməsi;
- Ölkədə və xaricdə olan birja təşkilatlarının təcrübəsini öyrənmək;

5) İnformasiya mərkəzi aşağıdakıları yerinə yetirir:

- Bütün dövr informasiyanın əldə edilməsi, qorunması və emalı;
- Birja üzvlərinə və müştərilərə gərəkli xidmətlərin göstərilməsi haqqında məlumatlar vermək;

6) Birja ticarətinin mühafizəsi və təşkili şöbəsi:

- Birja zalını lazımı səviyyədə saxlayır;
- Birjanın kommərsiya sirtini mühafizə edir;
- Birja üzvlərinin müqavilə sənədlərini qoruyur;

7) İnzibati təsərrüfat şöbəsi (İTŞ) aşağıdakıları yerinə yetirir:

- Ənənəvi təsərrüfat məsələlərini;
- Əməyin və kadrların haqqının ödənilməsi, mühasibatlıq işinin həyata keçirilməsi və s. məsələlərin həllini;

8) Birja kontorunu aşağıdakıları təşkil edir:

- Birja zalında birja ticarətini həyata keçirir;
- Birja üzvləri ilə brokerlər arasında ticarət sövdələşmələrini təşkil edir;
- Birja sazişlərini rəsmiləşdirir;
- Müqavilə iştirakçılarının öz öhdəliklərinə əməl etmələrinə nəzarət;
- Birjada dövr edən əmtəə partiyalarının ekspertizası;

Birja ticarətində fəaliyyət göstərən əsas şəxslər birja üzvləri və brokerlərdir. Broker kontoruna birjanın əsas əməliyyat həlqəsidir. Broker kontorunun məqsədi – birjanın zalında birja ticarətini təmin etməkdir; Qaydalara əsasən broker kontoruna tam üzvlər üçün təşkil edilir. Birja kontoruna birja müdiriyyətinin həyata keçirdiyi ticarət tenderi müddətində fəaliyyət göstərir. Birjanın hər bir tam üzvü bir broker kontoruna təşkil edə bilər. Hər bir tam üzv öz növbəsində bir brokeri pulsuz akkreditasiya edə bilər. Əlavə brokerlər və onların köməkçiləri akkreditasiya üçün haqq ödəyirlər.

Broker kontoruna müştərilərlə broker xidmətləri üzrə müqavilələr bağlayır və onların adından və hesabına xidmətlər göstərir. Brokerlərlə müştərilərin qarşılıqlı əlaqələri onlar arasında bağlanmış müqavilə və sazişlərdə öz əksini tapır. Brokerlər müştəriləri adından aşağıdakı xidmətləri həyata keçirirlər:

- cari birja qiyməti ilə əmtəə almaq;
- cari birja qiyməti ilə əmtəə satmaq;
- qiymətlər yüksəlmədən əmtəəni vaxtında almaq;
- qiymətlər aşağı düşmədən əmtəəni vaxtında satmaq;
- əmtəəni yüksək olamayan qiymətlər almaq;
- əmtəəni aşağı olmayan qiymətlə satmaq;

Əmtəə birjalarının uğurlu fəaliyyəti birja kontorunun fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Birja brokerlərinin əsas gəliri alıcı və satıcılara göstərdiyi vasitəçilik xidmətindən əldə etdiyi komissiyon haqqıdır. Brokerlər nə qədər çox saziş bağlasalar, bir o qədər də komissiyon haqqı alacaqlar. Əmtəə birjalarının funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Birja mexanizminin qiymətilə xammal bazarının təşkili. Göstərilən funksiyaları həyata keçirmək üçün istifadəsilə birbaşa əlaqədar olmayan xammala tələbin formalaşması prosesi təmin olunur. Spesifik birja tələb və təklifini birja amüştəriləri yaradırlar. Birja ticarətinin köməyilə mövcud olan qiymət çərçivəsində əmtəə qıtlığı, yaxud artıq istehsal baş vermir. Əksər hallarda birjada əmtəənin özü deyil, ona mülkiyyət hüququ və ya onun göndərilməsinə dair

kontrakt dövr edir. Bu isə böyük əmtəə kütləsinin hərəkətinə olan ehtiyacı aradan qaldırır və tələb təklifin tarazlaşdırılmasına kömək edir.

2. Birja qiymətinin aşkara çıxarılması və tənzimlənməsi. Tələb və təklifin birjada cəmlənməsi və böyük miqdarda sövdələşmələrin aparılması qeyri – bazar amillərinin qiymətə təsirini aradan qaldırır və qiymətin real tələb və təklifə maksimum sürətdə uyğunlaşmasını təmin edir. Birja qiymətləri kortirovka prosesində formalaşır. Qiymət kortirovkası isə birjaların ən vacib funksiyası rolunda çıxış edir. Kortirovka dedikdə gündəlik olaraq (hər gün-bir birja sessiyasıdır) qiymətlərin təsbitini, valutaların və qiymətli kağızların digər növlərinin kursunun qeydiyyatını nəzərə tuturlar. Qiymətlərin kortirovkası – birja qaydalarına əsasən birja qiymətlərinin qeydiyyatından və onların müxtəlif üsullarla elan edilməsindən ibarətdir. Birjada aparılan müştərəklik əməliyyatları da məhz qiymətlərin şişirdilməsinə deyil, tələb – təklif münasibətlərinə uyğun olaraq sabitləşməsinə xidmət edir. Qiymətlərin sabitləşməsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri bağlanmış sövdələşmələrin elan edilməsi, acıq sürətdə birja sessiyasının əvvəlinə və sonuna qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi və birja qaydalarına əsasən qiymətlərin gün ərzində dəyişməsi müddətini müəyyənləşdirilməsidir.

3. Əmtəə standartlarının işlənməsi. Birjada satışa çıxarılan əmtəələrin istehlakçı üçün qəbul edilən bilən və unifikasiya olunmuş növlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Bundan başqa birja ticarətinə buraxılmış firma markaları da qeydiyyatdan keçirilir. Bu cür qeydiyyat firma tərəfindən istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətli olmasına təminat deməkdir. Bundan başqa birjalar bağlanmış kontraktların standartlaşdırılaraq bir tipli formaya gətirilməsi və birja ticarəti ənənələrinin formalaşması sayəsində də fəaliyyət göstərirlər.

4. Əmtəələrin yeridilməsi. Bunun üçün birjalarda real əməliyyatlar həyata keçirilir. Real əməliyyatlar artıq birjanın anbarına təhvil verilən əmtəələrin satışı

(spot), yaxud da müəyyən olunmuş müddətdə əmtəələrin faktiki surətdə göndərilməsi (forvard) yolu ilə həyata keçirilir.

5.Əmtəələrin istehsal xərclərinin sabitləşməsi. Əsas xammal və əmtəələrə qiymətlərin sabitliyini təmin etməklə birjalar dolayı yolla digər əmtəələrin istehsalına sərf edilən xərclərin sabitləşməsinə yardım göstərirlər.

6.Pul dövriyyəsinin sabitləşdirilməsi və kreditlərin asanlaşdırılması. Birjalar əmtəələrin dövriyyə surətinin maksimal surətdə artırılmasına xidmət etdikləri üçün pul dövriyyəsinin həcmi artırır. Bundan başqa, birjalar borc kapitalının qoyulduğu mühüm sahələrdən biri olduğu üçün həmin borcların etibarlı təminatçısı kimi çıxış edir və risklərin minimuma endirilməsinə yardım göstərirlər.

7.Tariflər arasındakı münaqişə və fikir ayrılığının tənzimlənməsi. Birja ticarətində müxtəlif səbəblərdə iştirakçılar arasında mübaisəli məsələlər meydana çıxır ki, onların həlli əksər hallarda birja arbitrajı tərəfindən həyata keçirilir.

8.Dünya bazarın formalaşması və fəaliyyət göstərməsi. Müasir dövrdə əmtəə birjalara əmtəə, fond və valyuta birjalrının fəaliyyətini kompleks şəkildə birləşdirdiklərinə görə dünya bazarı rolunu oynayırlar.

9.Birja sığortalaşması. Bu proses birja ticarəti iştirakçılarını əlverişli olmayan qiymət dəyişkənliklərindən qorumaq məqsədini daşıyır. Bunun üçün birjalarda sövdələşmələrin və onların bağlanması mexanizminin xüsusi növlərindən istifadə edilir. Bu isə birjalarda birbaşa alqı – satqı ilə məşğul olan iştirakçılarla yanaşı, müştəriləri də cəlb edir.

10.Açıq torqların keçirilməsi üçün birja yığıncaqlarının təşkili.

Bu funksiyaya aşağıdakılar daxildir: Birja torqlarının təşkili; Birja ticarəti qaydalarının işlənilməsi; Torqların keçirilməsi üçün lazımi maddi – texniki təminatın yaradılması; Yüksək ixtisaslı kadrlardan ibarət birja aparatının yaradılması;

11.Birja kontraktlarının işlənilib hazırlanması. Bunun üçün birja torqlarının keyfiyyət xarakteristikasına irəli sürülən tələblər standartlaşdırılır, əmtəə partiyalarının ölçüləri standart lotlara ayrılır və birja sövdələşmələri üzrə hesablaşmalar üçün vahid tələblər hazırlanır.

12.Sövdələşmələrin yerinə yetirilməsinə təminatın verilməsi. Bunun üçün birjalarda klirinq və hesablaşmaların birja sistemi tətbiq edilir. Birja iştirakçılarının qarşılıqlı tələb və öhdəliklərinin uçotunu qeyri – nəğd hesablaşma yolu ilə apararaq,onların icrasını təşkil edir.

13.Birjanın informasiya fəaliyyəti. Bu funksiyanı yerinə yetirmək üçün birjalar qiymətlərin toplanmasını, qeydiyyatını, ümumiləşdirilməsini və öz müştərilərinə, habelə digər maraqlı təşkilatlara çatdırılmasını təşkil edir.

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA ƏMTƏƏ BİRJALARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Əmtəə birjalarında həyata keçirilən real əməliyyatların təşkili xüsusiyyətləri

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əvvəlcə real əmtəə birjası yaratmaq məqsədəuyğun sayılır. Bura istehsalçılar, istehlakçılar, assosiasiyaların və əmtəə satıcılarının yayıldığı bir mərkəz ola bilər. Birja əmtəə bazarlarındakı vəziyyət haqqında məlumat mərkəzinə çevrilə bilər və lazım olan kommertsant kadrların hazırlanmasına kömək edər, kommersiya mübahisələrini nizamlayar. Ən başlıcası real əmtəə birjalari azad bazarda tələb və təklifi bir yerdə cəmləşdirər və real qiymətləri formalaşdırar. O qiyməti qabaqcadan proqnozlaşdırmaq üçün unikal imkanlar yaradır.

Əmtəə birjalarının fəaliyyət göstərdikləri ilk dövrlərdə real (mövcud olan) əmtəə birjalari üstünlük təşkil edirdilər. Bu isə sövdələşmələrdən sonra əmtəələrin dərhal və mütləq satışını nəzərdə tuturdu. Bu növ sazişlər onunla tamamlanır ki, faktiki olaraq mal satıcıdan alıcının sərəncamına keçir. Başqa sözlə real mal üzrə saziş birja anbarlarının hər hansı birində real malın təhvil-təslimilə başa çatır. Bu o deməkdir ki, birjada malı satan satıcı anbarda həmin maldan olduqda və öncədən müqavilədə göstərilmiş sazişi bağlayıb sata bilər.

Mövcud əmtəə ilə real əməliyyatlar əmtəələrin birja ərazisində, birjaya məxsus anbarlara təhvil verilməklə alqı-satqısını nəzərdə tutur. Əmtəə birjalarında həyata keçirilən real əməliyyatların təşkili xüsusiyyətləri, real sazişlər aşağıdakıları əhatə edir:

- Tez çatdırmaqla real ticarət sazişləri (SPOT);
- Təxirə salınmaqla əmtəələrin göndərilməsi üzrə sazişlər (FORWARD). Bu da öz növbəsində girov qoymaqla, mükafatlı, sadə, mürəkkəb, bölünən, ikili mükafatlı forvard sazişlərinə ayrılır;
- Real əmtəələr üzrə barter sazişləri;
- Real əmtəələr üzrə şərtli sazişlər;

Tez çatdırmaqla real ticarət sazişləri (SPOT) – Əmtəələrin təcili göndərməklə bağlanması sazişlərinin əsas məqsədi əmtəələrin fiziki cəhətdən satıcılardan alıcılara təqdim edilməsidir. Spot müqavilələri bağlayan satıcılar 2 həftə ərzində əmtəələri birja anbarına təhvil verir və bunun müqabilində satıcıya birja anbarında xüsusi şəhadətnamə-varrant təqdim olunur. Real malın satıcısı həmin malı müqavilədə müəyyən edilmiş vaxt ərzində Birja Komitəsi tərəfindən təsdiq olunmuş anbarların birinə göndərir.

Varrant birjanın Hesablaşma Palatasına təqdim etmək üçün verilir və özündə satılmış əmtəənin dəyərini əks etdirir. O varrantı öz bankında saxlayır və malgöndərmə vaxtı gəldikdə onu, yəni varrantı anbarda saxlanılan malın dəyərini və onun sığorta dəyərini ödəmək şərtilə alıcıya verir. Alıcı varrantı alanda əvəzində satıcıya malın dəyərini göstərən çek təqdim edir. Həmçinin varrantda birjaya təqdim edilmiş əmtəənin standart keyfiyyət xarakteristikası da əks öz əksini tapır.

Malın dəyəri əmtəə təqdim edildiyi zaman və ya müqavilə əsasında sonradan ödənilə bilər. Müqavilənin şərtləri bağlandığı anda yerinə yetirilir. Bu da birjada qiymətlərin dinamikası ilə oynamağa imkan vermir. Real əmtəə alıcıları alınmış əmtəələrin və müqavilələrin dəyərinin ödənilməsi, əmtəələrin keyfiyyət xarakteristikasının əks edildiyi, sənədlərin təqdim edildiyi Hesablaşma Palatasına göndərilir. Bundan sonra alıcı aldığı əmtəə şəhadətnaməsini, yəni varrantı təqdim etməklə əmtəəni birja anbarından təhvil alır.

Bu cür sazişlər alqı-satqı əməliyyatları üçün daha münasib sayılır. Təcili göndərməklə bağlanan müqavilələrin (spot) şərtlərinə uyğun olaraq əmtəələr 1-5 gün ərzində alıcıya çatdırılmalıdır.

Təxirə salınmaqla əmtəələrin göndərilməsi üzrə sazişlər (FORWARD) – Bu cür sazişlərdə qaşılıqlı surətdə real əmtəələrin təxirə salınmaqla göndərilməsi üzrə öhdəliklər yerinə yetirilir. Forward müqavilələri əmtəələrin göndərilməsi təxirə salındığı dövrdə birjada baş verən qiymət dəyişiklikləri zamanı münasib qiymətlə

bağlanılır. Yəni, forvard müqaviləsi bağlanan zaman mövcud qiymət əsas götürülür və həmin qiymətlə reallaşdırılır.

Bu müqaviləni fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, əmtənin göndərilməsi müqavilə bağlandığı anda yerinə yetirilməsidir. Bu cür müqavilələrin əsas obyektini nominal, müəyyən müddət üçün hazırlanmış əmtəələrdir.

Forvard sazişləri müxtəlif formalarda olur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Girov qoymaqla forvard sazişi – Bu müqavilə kontragentlərdən birinin digərinə müəyyən məbləğ ödəməsidir. Ödənilən bu məbləğ kontragentlər arasında zəmanət rolunu oynayır. Bu alıcı və satıcıların maraqlarını və məqsədlərini əks etdirir. Burada girov məbləğini ödəyən tərəf kimi alıcılar çıxış edir. Bu satıcıların maraqlarını tam əks etdirir. Girov məbləğinin həcmi əmtənin dəyərinin 1-100%-i arasındadır.
2. Mükafatlı forvard sazişləri – Bu müqavilədə kontragentlərdən biri xüsusi bildirişlə digərindən həyata keçirdiyi əməliyyat üçün müəyyən məbləğ mükafat tələb edir. Bəzən belə tələb yerinə yetirilmədikdə müqavilə imzalamaqdan imtina edilir.
3. Sadə mükafatlı forvard sazişləri – Bu müqavilənin tərəfləri yerinə yetirdikləri xidmətlər üçün müəyyən məbləğ almaq hüququna malikdirlər. Bu alıcı və satıcı mükafatlarına bölünür.
4. İkili mükafatlı forvard sazişləri – Bu cür müqavilədə müəyyən məbləğ ödəyənlər alıcı və satıcıların mövqeyindən çıxış etmək hüququ əldə edir. Əgər kontragentlər arasında razılıq varsa, saziş imzalamaqdan bəzən imtina edilir. Belə müqavilələrin bağlanmasında tərəflərin fəaliyyəti genişlənsə, onda ödənilən məbləğin həcmi ikiqat artırılır. Bu mükafatlar ya müqavilə məbləğindən ayrı, ya da müqavilə ilə birlikdə nəzərə alınır.
5. Mürəkkəb mükafatlı forvard sazişləri – Bu müqavilələr özünü ikitərəfli sazişlərdə göstərir. Bu sazişlər tək və ya broker firmasıyla, və yaxud hər ikisi birlikdə hər hansı birja iştirakçısı ilə bağlayırlar.

6. Bölünən mükafatlı sazişlər – Belə müqavilələrdə təqdim edilən mükafat məbləği tərəflərdən birinin öz mənfəətini artırmağa kifayət qədər imkan verir. Bu da öz nüvbəsində mahiyyət etibarilə alıcı seçimi ilə sazişlər və satıcı seçimi ilə sazişlərə bölünür.

Forvard sazişləri özündə digər növləri də əks etdirir:

Kreditli sazişlər – Bu müqavilələr broker və müştərilər arasında bağlanılır. Müştərinin maraqlarından çıxış edən, onun təkliflərini yerinə yetirən, ticarətin həcmi müəyyən edən brokerlər müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsində banklarla razılığa gəlirlər. Daha doğrusu kreditlərin ayrılmasında ümumi razılığa gəlinir. Burada əsas məqsəd ticarətin defisitliyini aradan qaldırmaqdır.

Bundan sonra broker əmtəənin satışından əldə olunmuş gəlirdən müəyyən məbləği banka kredit faizi olaraq ödəyir.

Sərtli sazişlər – Bu müqavilənin bağlanması müştərinin verdiyi sifarişlər əsasında yerinə yetirilir. Brokeri qoyulmuş şərtlər qane etməzsə müqavilə bağlamaqdan imtina edilir.

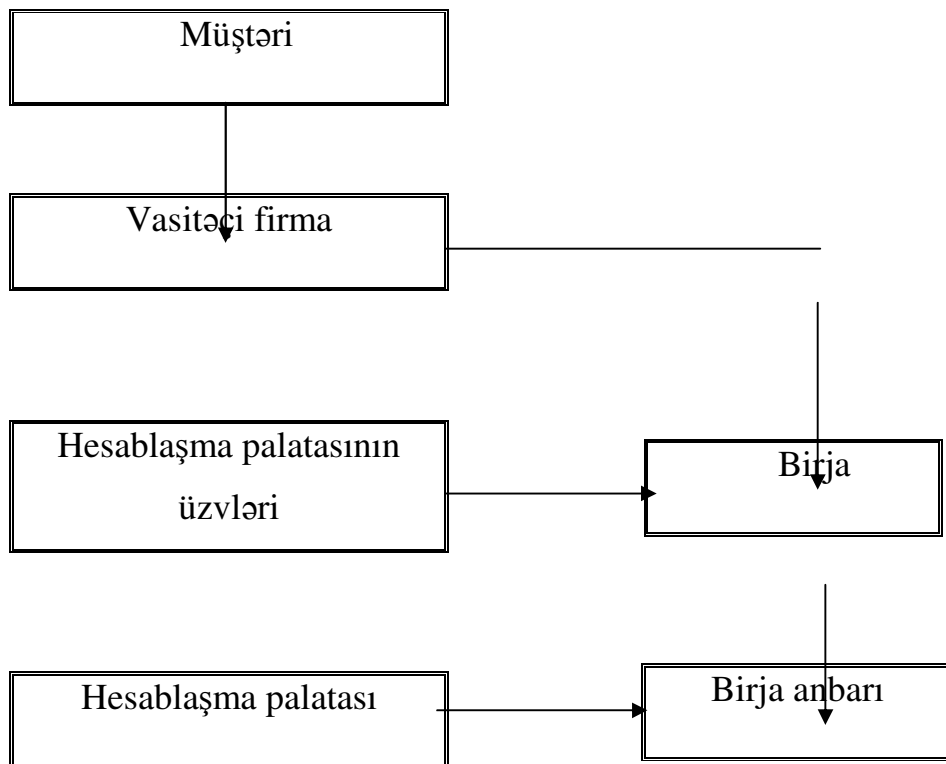
Barter sazişləri – Bu sazişlər birja əməliyyatlarında əmtəələrin hər hansı bir məbləğ ödəmədən əldə etməsindən ibarətdir. Yəni alınmalı olan əmtəə hər hansı bir digər əmtəə ilə dəyişdirilir. Bu özünü dövlətlərarası müqavilələrdə daha çox göstərir.

2.2. Əmtəə birjalarında həyata keçirilən fyuçers əməliyyatları və onların sığortalanmasının təşkili

Fyuçers – faktiki olaraq əmtəəyə gələcək sahiblik hüququnun alqı-satqısı müqaviləsidir. Fyuçers özündə vaxt, göndərilmə şərtləri, zəmanət, sığorta, qiymət və s. bir sıra parametrləri birləşdirən standart müqavilədir. Fyuçers müqaviləsinin iştirakçılarının əsas məqsədi ilkin razılaşma və faktiki göndəriş müddətləri arasındakı

dövrədə baş verən qiymət dəyişikliklərindən faydalanmaqdır. Müvafiq sövdələşmədə alıcı və satıcılar uduzmamaq üçün offset (əks) sövdələşmə bağlayırlar. Fyuçers sazişi bağlananda yalnız iki şərt: qiymət və göndərilmə vaxtı razılaşıdırılır. Buna görə də satıcılar istəyir ki, sahib olduqları müqavilə öhdəliklərini baha qiymətə satsınlar, alıcılar isə daha aşağı qiymətə əldə etsinlər. Əmtəə birjalarında bağlanılan fyuçers sazişləri zamanı istehsalçı və istehlakçıları qiymətlərin enib-qalxmasının təsirindən sığortalamaq lazım gəlir. Fyuçers müqaviləsini bağlayan tərəflər müqavilənin bağlandığı anda təsbit edilmiş qiymətlə sövdələşməni həyata keçirirlər. Əgər gələcəkdə müqavilədə müəyyən edilmiş əmtəənin qiymətində dəyişikliklər baş verərsə, bu müqavilə qiymətinə təsir etməyəcək. Alqı-satqı müqavilədə göstərilmiş qiymətlə aparılır. Fyuçers müqaviləsində əmtəə göstərilmiş qiymətlə müəyyən edilmiş vaxtda satılır, digər tərəfdən əmtəə həmin qiymətlə müəyyənləşdirilmiş vaxtda alınır.

Fyuçers sövdələşməsinin daha bir fərqli cəhəti onun mütləq birjanın hesablaşma palatasında qeydiyyatda alınmasıdır. Qeydiyyatdan sonra tərəflər ticarətin sərbəst subyektləri hüququnu itirir. Sövdələşmə başa çatdıqdan sonra əldə olunan vəsaitin fond yığımları və kommersiya aktları çıxılır və qalıq məbləği tərəflərdən birinə təqdim olunur. Beləliklə, fyuçers əmtəə birjalarda qiymətqoyma nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: **Qiymət əmələ gətirən; Risklərdən sığortalayıcı; İnformasyon və proqnozlaşdırıcı** – bu funksiyaları bəzən “Konyukturanın barometri” adlandırırlar; **Sabitləşdirici**. Hər bir birja günündə məhsul növünün qiymətinin dəyişməsi amplitudası müəyyənləşdirilir. Əgər gün ərzində müəyyən edilmiş həddən artıq kənarlaşma baş verərsə, müvafiq məhsul növü üzrə ticarət dayandırılır. Fyuçers müqaviləsinin bağlanması və həyata keçirilməsi aşağıdakı sxemdə öz əksini tapmışdır (bax: sxem 3.)

Sxem 3. Fyuçers müqaviləsinin bağlanması və həyata keçirilməsi

Fyuçers müqaviləsində alqı-satqı əməliyyatları texnologiyası bir sıra ardıcıl mərhələlərə bölünür:

- 1) Müştərinin qərarı – müştəri fyuçers müqavilələrinin likvidliyini qiymətləndirir, xərcləri müəyyənləşdirir, alqı-satqı əməliyyatlarının həyata keçirilməsində azad qərarlar qəbul edirlər.
- 2) Müqavilənin bağlanmasında broker xidməti – Vasitəçi firmalar və brokerlər bilavasitə ticarətdə iştirak hüququna malikdirlər. Müştərilər onların adından fyuçers bazarında vasitəçilik fəaliyyəti göstərmək üçün firmalarla müqavilə bağlayırlar. Tərəflər arasında bağlanan müqavilə

broker xidməti adlanır. Əsas müqavilə vasitəçi firmalarla bağlanılır. Onlar aşağıdakıları həyata keçirirlər:

- müştəriyə hesablaşma palatasında şəxsi hesab açılır;
- müştərinin adından və onun hesabına fyuçers müqavilələri bağlayır;
- müştəriyə informasiya və konsultasiya xidməti göstərir;
- fyuçers bazarında müştərinin adından bütün sənədləri rəsmiləşdirir;

3) Müqavilənin bağlanması hesablaşma palatasının üzvlərinin xidməti – vasitəçi firmalar hesablaşma palatasının üzvlərinin köməyi ilə bir sıra müvafiq fyuçers müqavilələri bağlayırlar.

4) Müştərinin sifarişi – birja vasitəçisi müştəri üçün onun sifarişlərini yerinə yetirir. Ancaq müştəri birja ticarəti prosesində müəyyən əməliyyatları həyata keçirmək üçün özünün sifariş ərizələrini vasitəçiyə təqdim etməyə borcludur. Birja təcrübəsində belə sifariş ərizələrini birja tapşırığı da adlandırırırlar. Müştəri vasitəçi və brokerə aşağıdakı sifarişləri verə bilər:

- əmtəələrin sifariş ərizələrindəki qiymətlərlə deyil, birja qiyməti ilə alınması və ya satılması;
- birja sessiyasında əmtəələrin ən aşağı qiymətlə satışını təşkil etmək;
- müəyyən edilmiş qiymətlə alqı-satqı. Yəni qiymətlərin münasib səviyyədə olduğu zaman brokerlərin dərhal əməliyyatları yerinə yetirməsi;

5) Sifarişlərin yerinə yetirilməsi – sifariş birja ticarəti prosesində reallaşır. Fyuçers müqavilələri birjanın bir və ya bir neçə sessiyasında həyata keçirilir.

6) Sövdələşmə hesabı – Sövdələşmə başa çatdıqdan sonra müqavilə iştirakçıları birjaya müəyyən məbləğ ödəyirlər. Bu məbləğə zəmanət

marjı da deyilir. Bu məbləğ sövdələşmənin cari dəyərinin 5-15%-ni təşkil edir.

7) Hesablaşma palatası ilə hesablaşma vasitələri – Vasitəçilər birjada həyata keçiriləcək hər hansı bir əməliyyat üçün müəyyən məbləğ zəmanət ödəyirlər. Bundan sonra satılmış əmtəələr üzrə hesablaşmalar həyata keçirilir. Hesablaşma əməliyyatları gecikdirildiyi zaman müştəriyə və ya vasitəçiyə xəbərdarlıq edilir. Əgər xəbərdarlıqdan sonra bir bank günü ərzində ödənməli olan məbləğ hesaba köçürülməzsə, onda Hesablaşma Palatası aşağıdakı tədbirləri yerinə yetirir:

- vasitəçi firmalarla hesablaşma hesabını dondurur;
- vasitəçi firmanı vasitəçilik fəaliyyətində əldə etdiyi gəlirin 0,5%-i miqdarında cərimə edir;

Əgər firma belə hallara bir neçə dəfə yol verərsə, onda həmin firma ilə offset (əks) müqavilə bağlanılır və əlaqələr dayandırılır.

8) Fyuçers müqaviləsinin yekunu – fyuçers müqaviləsi üzrə ticarət birja sessiyasında yekunlaşır və 15 təqvim günündə onun şərtləri yerinə yetirilməlidir. Fyuçers ticarətinin iştirakçıları ən azı 10 təqvim günündə əmtəələri alıcılara çatdırmalıdırlar. Birja praktikasında 2 cür tədarük: ilkin və sonrakı tədarük mərhələləri var. İlkin tədarük - əmtəənin birja anbarına təhvil verilməsi və ya anbardan çıxarılması prosesidir. Sonrakı tədavül – ilkin tədavüldən sonra baş verir. Bu cür əməliyyatlarda birja 20-40 % gəlir əldə edir.

Fyuçers müqaviləsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onlarda həyata keçirilən əməliyyatların sığortalanmasıdır. Fyuçers sazişləri bağlanarkən bazar qiymətlərinin dəyişilməsi nəticəsində itkilər baş verəcəyi hallarda sığorta olunması üçün istifadə olunur. Sığorta əməliyyatlarının məğzi bundan ibarətdir ki, birjada yaxud ondan kənarında gələcəkdə real malı göndərməklə eyni zamanda müddətli birjada əks əməliyyat keçirilir, yəni həmin müddətə və həmin miqdarda mala fyuçers kontraktı

satın alınır. Sonradan göndərmək şərtilə real mal alan firma eyni zamanda birjada fyuçers kontraktını satır. Real malın sazişi üzrə malı təhvil verdikdən, yaxud müvafiq surətdə onu qəbul etdikdən sonra fyuçers kontraktlarının satışı, yaxud da pul verib geri alınmasını həyata keçirilir. Sığorta əməliyyatları aşağıdakı kimi fərqləndirilir: satış, satınalma və risk üzrə sığorta əməliyyatları.

Satış üzrə sığorta – bu malın göndərilməsi anında qiymətlərin aşağı düşməsi riskindən sığorta olunması məqsədilə eyni miqdarda malı satın alarkən müddətli birjada fyuçers kontraktlarının satışıdır. Bu əməliyyatda məqsəd artıq kontraktı göstərilən qiymətlə satılmış, lakin alıcıya verilməmiş malın qiymətinin artması nəticəsində baş verə biləcək hər hansı mümkün itkilərdən əvvəlcədən yaxa qurtarmaqdan ibarətdir.

Risk sığortası əməliyyatı bir qayda olaraq uzun müddət üçün nəzərdə tutulur. Fərz edək ki, neft şirkəti neft kəməri üçün boru satın almaq məqsədilə malın 6 ay müddətində göndərilməsini nəzərdə tutan kontrakt imzalayıb. Kontrakt bağlanan vaxt borunun qiyməti 450 dollar müəyyən edilmişdir. Sifarişi yerinə yetirmək üçün boru-prokat zavoduna 3 ay gərəklidir. Boru-prokat zavoduna isə borunu uzun müddət özündə saxlamaq əlverişli deyildir. Bu hal risklə də bağlıdır, çünki bazarda qiymətlər gözlənilmədən qalxa bilər. Bundan ehtiyat edən şirkət kontrakt bağlanan gün müddətli birjadan istifadə edərək 450 dollar həcmində kotirovka olunmuş fyuçers kontraktı alır. Fərz edək ki, bazarda borunun qiyməti 470 dollara qalxmışdır. Lakin şirkət borunu 470 dollara alaraq, eyni zamanda öncədən satın aldığı fyuçersləri, yəni qiyməti eyni qədər (20 dollar) artan fyuçersləri 470 dollara satır. Deməli fyuçers əməliyyatları sayəsində şirkət özünü sığorta etməklə riski aradan qaldırır, itkiyə yol vermir.

2.3. Birja sövdələşmələri üzrə hesablaşma qaydaları

Müasir birjalarda praktik olaraq bütün sövdələşmələr real malla aparılır, buna görə də sövdələşmələr üzrə hesablaşmalar alıcının və satıcının arasında həyata keçirilir.

Birjada bağlanmış sövdələşmələr üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinə, Qiymətli Kağızlar üzrə Komitənin hüquq-normativ aktlarına və birjanın digər normativ sənədlərinə uyğun olaraq qəbul olunmuşdur. Bu qaydalar kilirinq təşkilatı kimi çıxış edən BFB (Bakı Fond Birjası) və birja üzvləri arasındakı, birja üzvləri tərəfindən qiymətli kağızlar ilə sövdələşmələrin bağlanması nəticəsində yaranan pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə birja üzvlərinin iştirakçılarının qeydə alınması və yerinə yetirilmə qaydaları ilə, birja üzvlərinin netto-iştirakçılarının və netto-tərəflərinin müəyyənləşdirilməsi (çoxtərəfli netting) ilə, birja üzvlərinin netto-iştirakçılar və netto-tərəflər üzrə hesablaşmaların aparılması ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Klirinq fəaliyyəti bu qaydalara əsasən çoxtərəfli klirinq vasitəsilə Bakı Fond Birjasında qiymətli kağızlarla bağlanmış sövdələşmələr üzrə həyata keçirilir.

Klirinq fəaliyyətinin həyata keçirilmə prinsipləri. Birja bu qaydalara uyğun olaraq:

- qiymətli kağızlarla sövdələşmələrin bağlanması nəticəsində yaranan birja üzvlərinin öhdəliklərinin və tələblərinin qeydiyyatını aparır;
- HM-də ticarət hesablarına qoyulmuş pul vəsaitləri üzrə və depozitaridə ticarət bölmələrinə qoyulmuş qiymətli kağızlar üzrə müvafiq mövqelərə görə uçot aparır;
- birja üzvlərinin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi qaydalarını müəyyən edir;
- birja üzvlərinin netto-öhdəliklərini və netto-tələblərini hesablayır (çoxtərəfli netting);

- birja üzvlərinin netto-öhdəlikləri və netto-tələbləri üzrə hesablaşmaların keçirilməsini təşkil edir.

Birja üzvləri reqlamentdə üəyyən edilmiş müddətlərdə və qaydada qiymətli kağızlarla sövdələşmələrin bağlanması nəticəsində yaranan öz öhdəliklərini yerinə yetirir. Qiymətli kağızlarla sövdələşmələrin bağlanması nəticəsində yaranan öhdəliklərin vaxtında və bütünlüklə yerinə yetirilməsi üçün birja üzvü, reqlamentdə müəyyən edilmiş müddətlərdə və qaydada pul vəsaitlərini HM-ə qoyur və qiymətli kağızları depozitaridə deponentləşdirir.

Hesablaşmaları aparan təşkilatlar və klirinq iştirakçıları. Klirinq iştirakçıları, BFB ilə, qiymətli kağızlar ilə bağlanmış sövdələşmələr üzrə klirinq xidməti haqqında müqaviləni imzalayan və özlərinin netto-öhdəliklər və netto-tələblər üzrə hesablaşmaları yerinə yetirən birja üzvləridir. Pul vəsaitlərinə görə netto-öhdəliklər və netto-tələblər üzrə hesablaşmalar HM tərəfindən birja üzvləri və BFB ilə müqavilələrin əsasında yerinə yetirilir və hesablaşmaların yerinə yetirilməsi üçün HM, qaydalara uyğun olaraq birja üzvü üçün ticarət hesabını açır. Pul vəsaitlərini birja üzvünün HM-dəki ticarət hesabına köçürülmə qaydaları, habelə həmin hesabdan pul vəsaitlərinin çıxarılma qaydaları HM və birja üzvü arasındakı müqaviləyə əsasən müəyyən edilir. Qiymətli kağızlarla sövdələşmələr üzrə hesablaşmalar depozitar tərəfindən BFB ilə birja üzvləri arasında bağlanmış müqaviləyə və müəyyən edilmiş qaydalara əsasən həyata keçirilir. Hesablaşmaları yerinə yetirmək üçün depozitari:

- birja üzvünün və ya onun müştərisinin depo hesabına ticarət bölməsini;
- birja üzvü tərəfindən qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üzrə agent vəzifələrini yerinə yetirdiyi zaman emissiya depo hesabında ticarət bölməsini açır.

Depozitarda emissiya depo hesabındakı ticarət bölməsinə qiymətli kağızların daxil edilməsi və bu bölmədən çıxardılması emissiya depo hesabı üzrə müqavilə ilə tənzimlənir.

Qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmaların yerinə yetirilməsi üçün birja üzvü tərəfindən birjaya bu qaydaların 1 №-li əlavəsində müəyyən edilmiş formada vəkalətnamə təqdim olunur:

Hesabat sənədlərinin formalaşdırılması. Klirinq sistemində birja üzvlərinin netto-öhdəliklərinin və netto-tələblərinin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində aşağıdakı sənədlər formalaşır:

- Hər bir birja üzvünün hesabat sənədləri:

- Birja üzvünün sövdələşmələrin yerinə yetirilməsi protokolundan çıxarış (3 №-li əlavə

- Birja üzvünün netto-öhdəlikləri və netto-tələbləri üzrə hesabat (4 №-li əlavə)

- HM-zi üçün hesablaşma sənədi – birja üzvlərinin pul vəsaitləri üzrə netto-öhdəliklərinin (netto-tələblərinin) ümumi cədvəli;

- Depozitar üçün hesablaşma sənədi – ümumi depo tapşırığı.

Birja üzvü üçün Klirinq sistemində formalaşdırılmış hesablaşma sənədlərinin hər biri iki original nüsxədə hazırlanır. Nüsxələrin hər ikisi birjanın səlahiyyətli əməkdaşı tərəfindən imzalanır və birjanın müvafiq ştampları ilə təsdiqlənir. Nüsxələrin biri, sövdələşmənin yerinə yetirilməsi tarixindən növbəti gün saat 9.00-dan 10.30-dək birja üzvünün vəkil edilmiş şəxsinə verilir, ikincisi BFB-da saxlanılır. Birja üzvü, onun adından hesabatları almaq üçün vəkil edilmiş şəxslərin siyahısını BFB-na təqdim edir (5 №-li Əlavə). Hesablaşmaların yerinə yetirilməsi üçün BFB-sı sənədləri HM-nə və depozitara ötürür.

Hesablaşmaların tamamlanması. Reqlamentlə təyin edilmiş hesablaşma əməliyyatlarının keçirildiyi vaxt birjanın idarə heyətinin qərarı ilə, müvafiq müddət ərzində dəyişdirilə bilər. Reqlamentdə müəyyən edilmiş hesablaşma əməliyyatlarının keçirildiyi vaxt dəyişməsi haqqında bütün qərarlar birja üzvlərinin nəzərinə klirinq sistemi vasitəsilə bildiriş göndərməyə çatdırılır.

HM-zi, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının əsasnamələrinə uyğun olaraq, birja üzvlərinin netto-öhdəliklərinin və netto-tələblərinin ümumi cədvəli

əsasında aşağıdakı əməliyyatlar həyata keçirilir: pul vəsaitləri üzrə netto-öhdəlikləri olan birja üzvlərinin ticarət hesablarından onların netto-öhdəlikləri həcmində pul vəsaitlərinin çıxarılması və pul vəsaitləri üzrə netto-tələbləri olan birja üzvlərinin ticarət hesablarına onların netto-tələbləri həcmində pul vəsaitlərinin daxil edilməsi.

HM-zi depozitar, birja üzvlərinin netto-öhdəlikləri və netto-tələbləri üzrə hesablaşmalar haqqında hesabatları birjasına təqdim edir. Bundan sonra, BFB-sı hesablaşma mərkəzinin ticarət hesablarında olan pul vəsaitlərinin və depozitarın ticarət bölməsində olan qiymətli kağızların blokirovkadan azad edilməsi haqqında sərəncam verir. Birjanın sərəncamlarına əsasən HM-nin ticarət hesablarını və depozitarların ticarət bölmələrini blokirovkadan azad edildiyi andan:

- birja üzvlərinin netto-öhdəlikləri və netto-tələbləri üzrə hesablaşmaları tamamlanmış hesab edilir;

- netto-öhdəliklərin və netto-tələblərin hesablaşmasına (çoxtərəfli netting) daxil edilmiş sövdələşmələr üzrə birja üzvünün öhdəlikləri yerinə yetirilmiş hesab edilir.

Klirinq fəaliyyətinin həyata keçirilmə üsullarını tənzimləyən bu qaydalarda (Bakı Fond Birjasında qiymətli kağızlarla ticarət qaydalarında), müəyyən edilmiş terminlərdən və anlyışlardan başqa aşağıdakı terminlərdən istifadə olunur:

- Bakı Fond Birjası (BFB) – Azərbaycan respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin əsasnamələrində müəyyən edilmiş mənada ticarət və klirinq əməliyyatlarının təşkilatçısı.

- Klirinq iştirakçısı - Bakı Fond Birjasında qiymətli kağızlarla ticarət qaydalarında müəyyən edilmiş mənada, birja ilə qiymətli kağızlarla sövdələşmələr üzrə klirinq xidmətinin həyata keçirilməsi haqqında sövdələşmələri imzalayam birja üzvü.

- Klirinq sistemi– Birja üzvləri tərəfindən bu qaydalara uyğun olaraq, BFB tərəfindən klirinq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün təsis edilmiş texniki-proqramlaşma vasitələrinin, məlumat bazalarının, tekekomunikasiya vasitələrinin proqram təminatının və digər avadanlıqların məcmusudur.

- Kliring fəaliyyəti - Azərbaycan respublikasının Prezidenti yanında QKDK-nın əsasnamələrində müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilən kliring fəaliyyətidir.

- Çoxtərəfli netting – birja üzvlərinin həmcins tələblərinin çoxtərəfli kliring əsasında qarşılıqlı hesablaşması yolu ilə, birja üzvləri tərəfindən qiymətli kağızlarla sövdələşmələrin bağlanması nəticəsində yaranan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və bu öhdəliklərin predmeti olmayan hissəsində pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə birja üzvlərinin netto-öhdəlikləri yaxud netto-tələbləri kimi müəyyən edilir.

- Birja üzvlərinin pul vəsaitlərinə görə netto-öhdəlikləri və netto-tələbləri – Çoxtərəfli netting mexanizmi vəsaitləsilə çoxtərəfli nettingə daxil edilmiş və birja üzvü tərəfindən qiymətli kağızlarla bağlanmış sövdələşmələrə aid pul vəsaitləri üzrə birja üzvünün tələbləri və öhdəlikləri arasındakı mənfi və müsbət fərq kimi müəyyən edilən pul vəsaitinin məbləğidir.

- Depozitar – qiymətli kağızlara aid netto-öhdəliklər və nettoi-tələblər üzrə hesablaşmalar aparən Bakı Fond Birjası.

- Hesablaşma Mərkəzi (HM) - qiymətli kağızlara aid netto-öhdəliklər və nettoi-tələblər üzrə hesablaşmalar aparən Bakı Fond Birjası.

- Depo emissiya hesabı – Depozitar tərəfindən emitent üçün açılan, buraxılışı QKDK tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçmiş qiymətli kağızların daxil edilməsi, bu qiymətli kağızların yerləşdirilmə yaxud silinmə zamanı çıxarılması, qiymətli kağızların emitent tərəfindən geri alındığı zaman daxil edilməsi üçün təsis olunmuş emissiya hesabıdır.

- Ticarət hesabı – birja üzvünün HM-də açılmış qiymətli kağızlarla sövdələşmələrin bağlanması nəticəsində yaranan birja üzvünün pul vəsaitləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə daxil olunmuş pul vəsaitlərinin Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının əsasnamələrinə uyğun olaraq uçotu üçün, həmçinin, birja üzvünün pul vəsaitləri üzrə netto-öhdəlikləri və netto-tələbləri üzrə

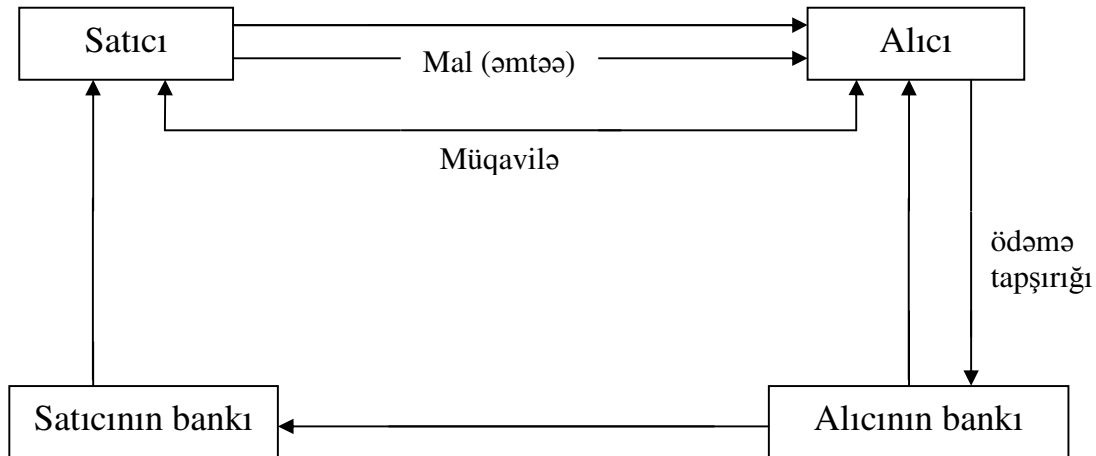
hesablaşmaların aparıldığı zaman pul vəsaitlərinin silinməsi və daxil edilməsi üçün təsis edilmiş birja üzvünün hesabı.

Kontragentlər arasında tətbiq edilən hesablaşmaların formaları kifayət qədər müxtəlifdir və ödəniş bank və kredit vasitələrinin müxtəlif növlərindən istifadəylə bağlanılır. Hesablaşmaların forması müqavilə tərəfləriylə təyin edilir. Müqavilənin iştirakçıları ən yüksək dərəcədə onların maraqlarına cavab verən hesablaşmaların formalarını qeyd etməyə çalışırlar. Bu halda son seçimə bir sıra amillər təsir göstərir: müqavilənin bağlanması vaxtı yaranmış bazar konyunkturu, sövdələşmə üzrə kontragentə etibarın dərəcəsi, şəxsi maliyyə durumu, bağlanmış sövdələşmənin məbləği (cəmi) və s.

Kontragentlərin arasında hesablaşmalar əsasən aşağıdakılarla edilir:

- ödəmə tələb-tapşırıqları;
- ödəmə tələbləri;
- akkreditivlər;
- ödəmə tapşırıqları;
- qəbzələr;
- veksellər.

Ödəmə tələb-tapşırıqlarıyla hesablaşmalar vaxtı təchizatçı alıcıya çatdırılan məhsulun hesab və sənədlərinə baxır.

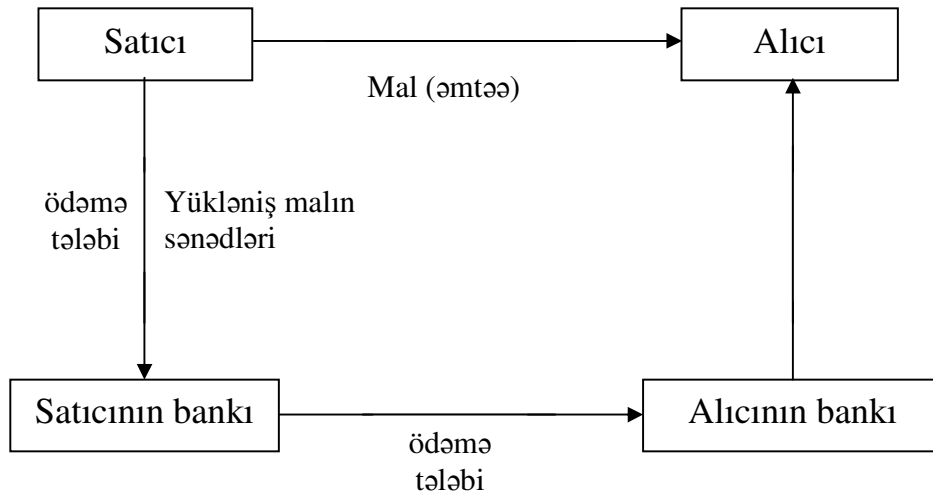

Şəkil 2. Ödəmə tələb-tapşırıqlarıyla hesablaşmalar

Alıcı ödənişin imkanını müəyyən edir, ödəmə tələb-tapşırıqlarını imzayla və çapla qanuniləşdirir. Tamamilə və ya qismən ödəmə tələb-tapşırığının imtinası haqqında alıcı müqavilədə müəyyən edilmiş müddətdə təchizatçıya xəbər verir. Hesablamalar yalnız malın boşaldılmasından sonra edilir, hesablaşmaların bu forması alıcıya rahatdır. Əgər alınmış mal müqavilədə göstərilmiş öz hər hansı xarakteristikaları üzrə uyğun deyilsə alıcı tələbin akseptindən imtina etmək hüququna malikdir.

Satıcı üçün ödəmə tələb-tapşırığı iki əhəmiyyətli çatışmazlığa malikdir: birincisi, ödəniş edilməsinin möhlətidir; ikincisi, alıcı malın ödənişindən imtina edə bilər.

Ödəmə tələbləriylə hesablaşmalar — partnyorlar arasında kifayət qədər uzun sürən təsərrüfat əlaqələrində hesablaşmaların daha üstün formasıdır.

Şəkil 3. Ödəmə tələbləriylə hesablaşmalar

Malın yüklənib göndərilməsindən sonra və ya eyni zamanda ödəmə sənədləri satıcı tərəfindən öz bankına ötürülür. Hesablaşmaların bu forması yalnız o zaman tövsiyə edilir ki, malın təchizatçısı alıcının maliyyə durumunun yaxşı olmasına əmindir.

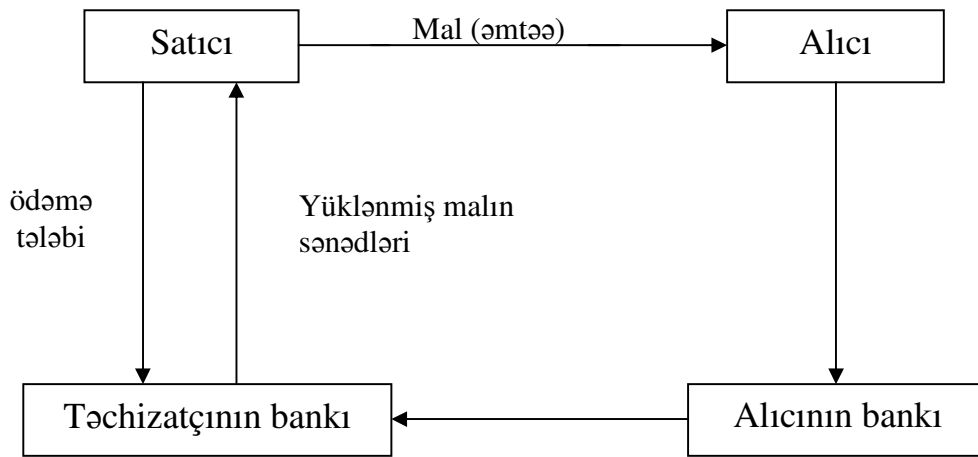
Alıcı, əgər bu müqavilədə nəzərdə tutulmuşdursa ödəmə tələbinin akseptindən imtina etmək hüququna malikdir. Bu halda alıcı imtinanın motivini və imtinanın

mümkünlüyünü təsdiq edən müqavilənin bəndini göstərməlidir. İmtinanın rəsmiləşdirməsi üçün alıcı öz bankına müəyyən edilmiş forma üzrə ərizə verir.

Akkreditivlərlə hesablaşmalar vaxtı tədiyəçi ona xidmət edən banka, depozitə qoyulmuş vasitələrinin və ya sudanın hesabını aparmağı tapşırır. Açılmış akkreditiv, qismən şəxsi vasitələrin və qismən bank kreditinin hesabına buraxılır.

Akkreditivin işlətmə müddəti tərəflər arasındakı müqaviləylə müəyyən edilir. Akkreditiv üzrə ödəmələr təchizatçının bankına onun hərəkət müddəti ərzində akkreditivin tam məbləği və ya hissələriylə edilir.

Akkreditiv poçt və ya teleqrafa və yalnız hesablaşmalar üçün nəzərdə tutulmuş bir müştəriylə açılmış ola bilər.

Şəkil 4. Akkreditivlərlə hesablaşmaların forması

Akkreditivin açılışı üçün alıcı ona xidmət edən bankına ərizə təqdim edir. Ərizədə aşağıdakılar göstərməlidir:

- müqavilənin nömrəsi;
- təchizatçının adı;
- sənədlərin adı;
- səlahiyyət verilmiş alıcının akseptiylə və ya akseptsiz hesabların reyestrlərinin ödənilmə qaydası;

- malların və xidmətlərin ümumi adı;
- akkreditivin məbləği.

Bu şərtlərdən heç olmasa birinin yoxluğunda akkreditiv açılmır.

Əgər akkreditiv üzrə vasitələrin ödənilməsi alıcının aksepti olmadan həyata keçirilmişdirsə, akkreditiv üçün ərizənin qeyd edilməsinə növbəti əlavə şərtlərdə icazə verilir:

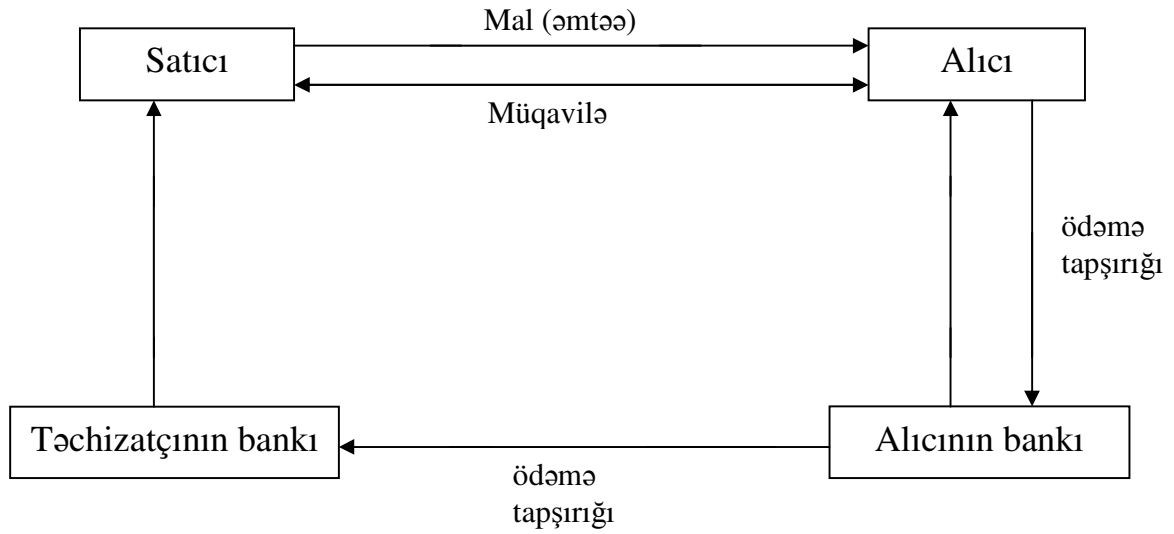
- müəyyən təyinat nöqtələrinə malların boşaldılması;
- məhsulun keyfiyyətini təsdiqləyən sənədlərin və ya malın qəbulu haqqında aktların alıcının bankı vasitəsilə göndərilməsi;
- maşınların və avadanlığın tam çatdırılması.

Reyestr ödənişin imtinasının əsaslandırılmasından sonra alıcının bankı, onun uyğun olan hesabına akkreditiv üzrə yanlış ödənməmiş məbləği bərpa etməyə məcburdur.

Hesablaşmaların akkreditiv forması müəyyən üstünlüklərə malikdir. Əgər danışıqlarda satıcının mövqeyi ona hesablaşmanın formasını seçməyə icazə verirsə, onunçün nəinki sövdələşmənin yüksək məbləği, hesablaşmaların akkreditiv forması daha üstündür. Satıcısı üçün hesablaşmaların akkreditiv formasının üstünlüyü bunlardır:

- birincisi, o bank tərəfindən ödənişin zəmanətinə malikdir;
- ikincisi, malın (yükün) boşaldılmasından dərhal sonra ödənişin həyata keçirilməsi.

Ödəmə tapşırığı – öz hesabından müəyyən məbləğin başqa müəssisənin hesabına köçürməsi haqqında müəssisənin ona xidmət edən banka tapşırığıdır.

Şəkil 5. Ödəmə tapşırığı ilə hesablaşmalar

Ödəmə tapşırığıyla alınmış mallar üçün hesablaşmalar, həmçinin malların ilkin ödənişini və avans ödənişləri edilə bilərlər.

Müqavilə üzrə çatdırılan mallar üçün ilkin ödəniş hesablaşmaların kifayət qədər yayılmış və geniş tətbiq edilən formasıdır və satıcıya əlverişlidir. Çünki, bu forma sövdələşmənin bağlanması vaxtı mümkün risklərdən praktik olaraq tamamilə sığorta edir.

Çeklərlə hesablaşmalar. Qiymətli Kağızlar Haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda göstərilir ki, çeklər ödəniş qiymətli kağızlardır.

Çek orderli qiymətli kağız olub, ifadə etdiyi pul məbləğinin çek sahibinə ödənilməsi barədə çek verənin banka verdiyi və heç nə ilə şərtləndirilməyən yazılı sərəncamından ibarətdir.

Çekdə aşağıdakı rekvizitlər göstərməlidir:

- *sənədin mətninə daxil edilmiş "çek" adı;*
- *müəyyən pul məbləğini ödəmək barədə sadə və heç nə ilə şərtləndirilməyən tapşırıq;*
- *ödənişi icra etməli bankın adı;*

- çekin tərtib olunduğu tarixin və yerin göstərilməsi;
- ödəniş yerinin göstərilməsi;
- çek verənin imzası.

Çeklərə hesablaşma çeki, bank çeki, pul çeki və yol çeki aiddir. *Hesablaşma çeki* hesablardan nağdsız qaydada hesablaşmaların aparılmasını nəzərdə tutan çekdir. *Bank çeki* bir bankın başqa banka banklararası hesablaşmaların aparılması üçün təqdim etdiyi çekdir. *Pul çeki* müştərinin bankda olan hesabından nağd pul vəsaitini almaq üçün yazılı sərəncamdan ibarət olan çekdir. *Yol çeki* bir məntəqədə verilmiş çekdə imza nümunəsi göstərilən çek sahibinə, çekdə yazılmış məbləği ödəməyi üzərinə götürən təşkilatın öhdəliyi olub, digər məntəqədə nağdlaşdırılan çekdir. Yol çeklərinin ödənilməsi sahibinin imzası əsasında çekin emitenti, onun filialı və yaxud emitentin göstərdiyi digər təşkilat tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında çeklərin buraxılışı və tədavülü qaydaları qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilir.

Çek yazıla bilər:

- müəyyən şəxsin adına;
- təqdim edənə (adsız).

Çek qeyd-şərt ilə müəyyən şəxsə verilərsə, adsız çek sayılır. Çek, çek verənin özünə verilə bilər. Sahibinin adı göstərilməyən çek adsız çek sayılır.

Müəyyən şəxsə verilmiş və ödənişə təqdim olunmuş çek indossament vasitəsilə başqa şəxsə verilə bilər. Çek indossament vasitəsilə həmçinin çek verənə və çek üzrə mükəlləfiyyətli hər hansı şəxsə verilə bilər. Öz növbəsində bu şəxslər də çeki indossament edə bilərlər. Ödəyici bankın indossamenti etibarsızdır. Adsız indossament blanklı indossament sayılır. Bankın bir neçə şöbəsinin (filialının) olduğu və indossamentin çekin verildiyi şöbənin deyil, başqa şöbənin xeyrinə edildiyi hallar istisna olmaqla, bank üçün indossamentin yalnız ödəniş qəbzi qüvvəsi vardır.

Hesablaşma çeki. Çek verən, habelə hər hansı çek sahibi çekin üz tərəfində "hesablaşma" qeydi və ya eyni mənalı başqa qeyd yazmaqla, çekin nağd pulla ödənilməsinə qadağan edə bilər. Bu halda ödəyici çekin ödənişini yalnız hesabdən hesaba keçirmə yolu ilə (hesablaşma, köçürmə, nağdsız hesablaşmalar) icra edə bilər. Hesabda yazı ödəniş sayılır. "Hesablaşma" qeydinin pozulması etibarsız sayılır. Yuxarıdakı göstərişləri yerinə yetirməyən ödəyici vurulan zərərin əvəzini çekin məbləğindən artıq olmayan miqdarda ödəməyə borcludur. Əgər ödəyici ödəmə qabiliyyəti olmayan elan edilmişsə və ya o, ödənişlərin icrasını dayandırmışsa və ya tutmanın onun əmlakına yönəldilməsi nəticəsiz qalmışsa, hesablaşma çekin sahibi ödəyicidən çeki nağd pulla ödəməyi tələb edə bilər, çek ödənilmədikdə isə özünün reqres hüququnu həyata keçirə bilər. Banklar haqqında qanuna əsasən görülən tədbirlər nəticəsində çek sahibi özünün ödəyicidəki hesablarına dair sərəncam verə bilmədikdə də bu qayda tətbiq olunur. Hesablaşma çeki sahibinin, bundan əlavə, iddia vermək hüququ vardır, amma o, sübut etməlidir ki, ödəyici hesabda sadə və heç nə ilə şərtləşdirilməyən qeyd yazmaqdan imtina edir və ya ödəniş yeri üzrə müvafiq hesablaşma orqanı öhdəliklərin ödənilməsi məqsədi ilə nağdsız hesablaşmalar aparılması üçün çeki yararlı elan etmişdir.

Çeklərlə hesablaşmalar hesablamların başqa formalarından müəyyən üstünlüklərə malikdir, çünki, faktiki olaraq onlar ani ödəniş vasitəsidirlər.

Veksellərlə hesablaşmalar. Müəssisələr öz aralarında çatdırılan məhsul üçün hesablaşmalar vaxtı vekseldən istifadə edə bilər. *Veksel* (alm. Wechsel – mübadilə) – müəyyən formada yazılı şəkildə tərtib edilmiş (uzunmüddətli öhdəlik şəklində) qiymətli kağızdır. Vekseli verən şəxs onların vasitəsilə müəyyən şəxsə müəyyən məbləğ ödəmək barəsində başqa şəxsə (ödəyiciyə) göstəriş verir (köçürmə vekseli) və ya hər hansı müəyyən şəxsə və ya bu şəxsin sərəncamına müəyyən məbləğ ödəməyi öhdəsinə götürür (sadə veksəl).

Assosiasiyalar və səhmdar-kommersiya bankları veksellər buraxa və qəbul edə bilərlər. Veksel elə xüsusi yazılı formada müddətli öhdəçilikdir ki, onu buraxan

qurum veksəl sahibinə onun tələbi ilə məlum müddətdən sonra orada göstərilən məbləği ödəməlidir.

Veksəl iki formada buraxılır: sadə və köçürmə. Sadə veksəl – borcalananın borcverənə, veksəl sahibinə qaytarılmalı borcun qeyd edilmiş müddətə vermək öhdəliyini təsdiq edir. Köçürmə veksəl – tratta adlanır, veksəl sahibi (trassant) tərəfindən veksəl verənə (trassata) yazılı tanışlıq, əmr şəklində üçüncü şəxsə (remitentə) borc almış məbləği faizlərlə ödəmək üçün yazılır. Beləliklə, remitent yeni veksəl sahibi olur.

Köçürmə vekseli aşağıdakı rekvizitlərin olduğu sənəddir:

- sənədin mətninə daxil edilmiş "veksəl" adı;
- veksəl verənin müəyyən məbləği ödəmək barəsində göstərişi;
- kim ödəməlidirsə, onun (ödəyicinin) adı;
- ödəniş kimə və ya kimin sərəncamı ilə icra edilməlidirsə, onun adı;
- vekselin tərtib edildiyi tarix;
- veksəl verənin imzası;
- vekselin tərtib edildiyi yer;
- vekselin ödənilməsi vaxtı (veksəl üzrə ödəniş müddəti);
- ödənişin icra edilməli olduğu yer

Veksəl onun yuxarıda göstərilən rekvizitlərindən hər hansı birinin yoxluğu halında etibarsızdır. Bu Qiymətli Kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda nəzərdə tutulmuşdur.

Köçürmə vekseli üzrə ödəniş yeri. Köçürmə vekseli üçüncü şəxsə, ödəyicinin yaşayış yerində və ya olduğu yerdə və ya hər hansı başqa yerdə ödənilməli ola bilər.

Veksəl üzrə faizlər. Təqdim edildikdə və ya təqdim edildikdən sonra müəyyən vaxt ərzində ödənilməli olan köçürmə veksəlində veksəl verən şərt qoya bilər ki, veksəl məbləğinin üstünə faizlər hesablanacaqdır. Faiz dərəcəsi veksəldə göstərilməlidir; belə göstəriş olmadıqda şərt yazılmamış sayılır. Faizlərin

hesablanmağa başlandığı gün göstərilmədikdə onlar vekselin tərtib edildiyi gündən hesablanmalıdır.

Köçürmə vekseli aşağıdakı ödəniş müddəti ilə verilə bilər:

- təqdim edildiyi an;
- təqdim edildikdən sonra müəyyən müddətdə;
- tərtib edildikdən sonra dəqiq göstərilmiş vaxtda;
- müəyyən gündə.

Başqa ödəniş müddətləri və ya bir neçə ardıcıl ödəniş müddəti olan köçürmə vekselləri etibarsızdır.

Veksellərin uçotu. Veksellərin uçotu ödəniş vaxtı çatana qədər veksəl saxlayan tərəfindən vekselin uçot təşkilatına verilməsi və onun müqabilində, veksəl məbləğindən diskont məbləği çıxılmaqla, qalan məbləğin alınmasıdır. Azərbaycan Respublikasında veksellərin uçotu, domisilyasiyası, inkassoya qəbul edilməsi, veksellərin ödənilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsi və veksellər üzrə digər əməliyyatlar yalnız qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan keçmiş uçot təşkilatları tərəfindən (kredit təşkilatları, veksəl evləri və digər ixtisaslaşdırılmış maliyyə-investisiya müəssisələri) həyata keçirilə bilər. Veksellərin yenidən uçotu vekselin uçotunu aparan bankdan uçota aldığı veksellərin, ödəniş tarixindən əvvəl Milli Bank tərəfindən vekselin məbləğini diskontla ödəməklə alınmasıdır. Veksellərin uçotu və yenidən uçotu qaydaları qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının və Milli Bankın normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilir.

Çatdırılan məhsul üçün hesablaşmalarda vekseldən istifadə edərək, satıcılar faktiki olaraq alıcılara mal formasında kredit verirlər, bu da dövriyyə vasitələrinin hərəkət sürətinin artımına imkan yaradır.

FƏSİL III. ÖLKƏDƏ ƏMTƏƏ BİRJALARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanca birja ticarətinin müasir durumu və mövcud problemlər

Azərbaycan əmtəə birjalarının yaranması və fəaliyyəti XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Məhz bu dövrdə Bakı şəhəri sürətli inkişaf edən sənaye və ticarət mərkəzi idi. Azərbaycanda əmtəə birjasının yaranma tarixi 1886-cı il 18 iyun tarixi hesab edilir. Məhz bu gün, 123 il bundan əvvəl birinci Bakı birjasının (indiki Respublika Əmtəə Birjası) nizamnaməsi qəbul olunub. Azərbaycanın Asiya ilə Avropanın qovuşduğu mövqeyində uğurlu yerləşməsi, ölkədə limanın mövcud olması və neft, ipək, duz, zəfəran, xalça və digər qiymətli mallarla ticarətin inkişafı burada birja işinin irəliləməsi üçün önəmli rol oynayıb. Hətta Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra da Bakıda birjanın fəaliyyət göstərməsi məsələsi işgüzar dairələrdə çox fəal müzakirə edilib. 28 mart 1922-ci il tarixində keçmiş Qafqaz bankının binasında Bakı birjasının təntənəli açılışı birdə keçirilib. Birja yeni qismdə xalq təsərrüfatının inkişafında böyük rol oynamalı idi.

Bakı Birjasının əsasını birja cəmiyyəti təşkil edirdi, oraya yerli və xarici tacirlər daxil idilər. Sonra cəmiyyət üzvlərindən Komitə seçilib. Komitənin sədri, müavini və 4 nəfər üzv və namizəd olub. Komitə birjanın işinə rəhbərlik edirdi. Müxtəlif illərdə Birja Komitəsi üzvlüyünə köhnə Bakının məşhur işadamlarından Mirzə Şəfi oğlu Əsədullayev, Kərbəlayi İsrafil Hacıyev və başqaları namizəd olmuşlar. Sənayeçilər və müəssisələr arasında yaranan mübahisələri araşdırmaq üçün birja yanında münisflər komissiyası fəaliyyət göstərirdi.

Həmin dövrdə Bakı birjası özünün spesifik qanun və qaydaları ilə fəaliyyət göstərməklə bir növ iqtisadi həyatın, siyasi etirazların və ambisiyaların barometri olmuşdur. Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakı Birjası ləğv edildi. 1990-cı ilin ortalarında mövcud olan yenin iqtisadi şərait Bakıda yenidən birja yaradılması vacibliyini meydana çıxardı. Məhz bu dövrdən başlayaraq Bakı Birjasının

adı dəyişdirilərək Respublika Əmtəə Birjası (RƏB) adlandırıldı. Respublikanın ən iri müəssisə və birlikləri birjanın təsisçiləri oldular. RƏB-in təsisçiləri sırasına “Azneft”, “Bakielektrikməişətcihaz”, “Xalq üçün mallar” dövlət konserni, Dövlət Təchizat Komitəsinin idarələri, Bakı şəhərinin ən iri neftayırma zavodları və s. müəssisələri aid etmək olar. Az bir vaxtda RƏB MDB ölkələrinin 100-ə qədər birjalari ilə işçi əlaqələri qurmuş, 80 broker firmaları RƏB-də qeydiyyatdan keçərək öz müştərilərinə xidmət göstərir.

1994-cü ildə may ayının 25-də “Azərbaycan Respublikasının əmtəə birjası haqqında” qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanun əmtəə birjalarının yaradılması və fəaliyyəti, birja ticarəti, əmtəə birjalarında fəaliyyətin hüquqi təminatları üzrə münasibətləri tənzimləyir. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 5 aprel 1994-cü il fərmanı birja fəaliyyətini genişləndirmək üçün geniş şərait yaratmışdır. Birjanın fəaliyyəti dövründə broker firmalarının səyi nəticəsində respublikaya iri həcmdə ağac, metal, kərpic, maşın mexanizmləri və ərzaq malları gətirilmişdir. Bu dövr ərzində RƏB-də 329-dan çox müqavilə bağlanmışdır. Bu müqavilələrin ümumi məbləği 115350 manatdan çox olmuşdur.

Respublika Əmtəə Birjasında ticarətin aparılmasının ümumi qaydaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Birja ticarətləri Respublika əmtəə birjasının yerləşdiyi binada, hər həftənin cümə günü saat 14: 00 da açıq elan edilir. Ticarət günü bayram günlərinə düşən hallarda ticarətin keçirilmə vaxtı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı əsasında müvafiq günə keçirilir. Belə bir qərar olmadığı halda Birja ticarəti bir təqvim günü əvvələ keçirilir.

2. Respublika əmtəə birjasında birja ticarətinin təşkili və keçirilməsi qaydaları birjada ticarətin hazırlanmasını və keçirilməsini tənzim edir, bağlanmış birja əqdlərinin hazırlanmasını, rəsmiləşdirilməsini, həmçinin bu qaydaların pozulduğu surətdə ticarət iştirakçılarına qarşı sanksiya tədbirləri görülməsi və s.

məsələlərdə əsas normativ sənəd hesab edilir. Bu qaydalara riayət olunması birja ticarətinin iştirakçıları və birjanın işçiləri üçün məcburi sayılır.

3. Qaydalar aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulur:

- Real tələb və təklifləri nəzərə almaqla sərbəst qiymət qoyulması əsasında qiymətin müəyyənləşdirilməsi;

- Verilmiş məlumatların obyektivliyi və dəqiqliyi;

- Qaydalara bütün iştirakçılar tərəfindən mütləq riayət olunması;

- Ticarətin, birja ticarəti iştirakçılarının hüquq bərabərliyi qorunmaqla, aşkarlıq prinsipi əsasında keçirilməsi;

4. Birja əqdlərinin bağlanmasına və yerinə yetirilməsinə yalnız bu qaydalara riayət olunduğu təqdirdə icazə verilə bilər.

5. Ticarət iştirakçıları mövcud qaydaların tam mətni və onlara edilən dəyişikliklərlə tanış edilir. Bu qaydalar real və ya gələcəkdə istehsalı nəzərdə tutulmuş əmtəənin, təxirəsalınmaz təchizatla nəğd əmtəənin, razılaşdırılmış müddətdə təchiz olacaq əmtəənin, qanunvericiliklə alqı-satqısı məhdudlaşdırılmamış əmtəənin, birjada alqı-satqı əqdinin bağlanmasını, həyata keçirilməsi zamanı tərəflərin qarşılıqlı əlaqələrini nizama salır. Birja əqdi gələcəkdə olan əmtəəyə, göndərilən anda hesablaşma şərti ilə bağlanmışsa tərəflərdən hər birinin əqdin bağlandığı anda və müəyyən olunmuş müddətə qədər həmin əmtəəni göndərmək və ya qəbul etmək haqqında öz hüququnu sata bilər. Bu saziş qeydiyyat bürosunda qeydə alınır və keçirilmə sənədi ilə rəsmiləşdirilir.

6. Birjada əqdin minimal dəyəri məhdudlaşdırılmır.

7. Birja, ticarət iştirakçıları arasında bağlanmış forvard, fyuçers və opsiyon əqdlərinin kreditləşdirilməsi ixtiyarına malikdir. Bu kreditlərin verilməsi məsələsinə bağlanmış kontraktlara və ticarət iştirakçısının yazılı xahişinə əsasən birjanın rəhbərliyi tərəfindən baxılır. Respublika Əmtəə Birjasının (RƏB) rəhbərliyi tərəfindən kreditləşmə ilə bağlı qərarlar Birja Komitəsinin iclasında baxılıb təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minir və iştirakçıların aktivliyini artırmaq, birja ticarətini

canlandırmaq və birjanın hesabında olan maliyyə vəsaitindən sərfəli istifadə etmək məqsədini güdməlidir. Eyni zamanda birja mənfəət götürməyi qarşısına məqsəd qoymamalıdır.

8. Əqdlərin sığortalanması ticarət iştirakçılarının şəxsi işidir. Bu məsələ haqqında iki tərəfin ümumi razılığı olduğu halda öz əksini əqddə tapa bilər.

9. Hər birja əmtəəsinin alqı-satqısı ayrıca birja əqdi ilə rəsmiləşdirilir.

10. Əqd o zaman birjəvi hesab olunur ki,

- Birja ticarətini yazılı sifariş əsasında satışa müvafiq qaydada təqdim edilmiş, dövriyyəyə buraxılmış və ticarət zamanı elan edilmiş əmtəə üzrə bağlanılsın;

- Birja ticarətinin mövcud qaydalarına əsasən RƏB-in nizamnaməsinə müvafiq olaraq ticarətdə iştirak edən ticarət iştirakçıları arasında bağlanılsın;

- Birjada müvafiq qeydiyyatdan keçirilsin;

11. Birja tərəflər arasında bağlanmış əqdin şərtlərini pozması üçün cavabdeh deyildir. Birja əqdlərində əks tapmış şərtlərin yerinə yetirilməsi bütövlükdə və tamamilə onu bağlayanların işidir.

12. Birja ticarəti yalnız əyani forma üzrə bağlanılır. Əyani ticarət birjanın ticarət zalında və qəbul edilmiş rəqlamentə görə keçirilir.

13. Birja üzvü özünün birja ticarətində iştirak hüququnu icarəyə verə bilər. Ticarətdə iştirak hüququ müəyyən müddətə və yalnız bir hüquqi (fiziki) şəxsə icarəyə verilə bilər. Bu barədə müqavilə birjada qeydiyyatdan keçməlidir. Birja üzvü öz hüququnu icarəyə verdiyi şəxsə görə birja qarşısında məsuliyyət daşıyır.

14. Birjada birja əqdi bağlamaq hüququna aşağıdakı sadalananların hüququ vardır:

- Broker və diller fəaliyyəti üzrə birja təsisçilərinin, üzvlərinin broker firmalarının birjada müvafiq qeydiyyatdan keçmiş nümayəndələri və sahibkar kimi uçota alınmış öz fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin;

• Diller fəaliyyəti üzrə diller firmalarının müvafiq qeydiyyatdan keçmiş nümayəndələri, birja ticarətində birdəfə iştirak hüququ ilə müvafiq rüsumu ödəmiş hüquqi şəxslərin nümayəndələri və fiziki şəxslər;

• RƏB ilə birja arasında əməkdaşlıq haqda müqaviləsi elan birjaların brokerləri. Bu hüquq yalnız brokeri göndərmiş firmanın zəmanət məktubu və RƏB-ə tələb olunan digər sənədlərin təqdim edildiyi təqdirdə verilə bilər.

15. Birja ticarətinə ilk dəfə gələnlərin yalnız öz adından və öz hesabına real əmtəə üzrə əqd bağlamaq hüququ vardır.

16. Birja və birjanın qulluqçuları ticarət zamanı bağlanan əqdlərin tərəfi kimi çıxış edə bilməzlər. Birjanın öz adından və onun hesabına əqdlərin bağlanması qadağandır.

17. Brokerlər, broker kontorlarının müştərilərlə bağlanmış sazişə uyğun olaraq və müştərilərin adından onlara verilmiş əqd bağlamaq hüququna əsasən onları birjada təmsil edirlər. Brokerlər mənafeləri bir-birinə əks olan iki və daha çox müştəriyə xidmət edə bilməzlər.

18. Birja birja ticarətinin bütün iştirakçıları üçün bərabər hüquq və imkanlara təminat verir. Birja vasitəçiləri, birja ticarətində fyuçers və opsiyon əqdlərinin bağlanmasını yalnız müəyyənləşdirilmiş qaydada lisenziya əldə etdikdən sonra həyata keçirir.

19. Birja vasitəçisi birja ticarəti başlamazdan əvvəl öz müştərisini qeydiyyatdan keçirməlidir. Bunun üçün RƏB-in qeydiyyat şöbəsinin müştərisi haqda məlumat təsdiq olunması zəruridir.

20. Birja, ona təqdim olunmuş məlumatı saxlamağa zəmanət verir və əlavə məlumatları tələb etməyə ixtiyarı yoxdur.

21. Birja ticarətinin iştirakçıları birja ticarəti zamanı bağladıkları birja əqdlərinin hər bir müştəri üçün uçotunu aparmalı və bu məlumatları əqd bağlanan gündən 5 il müddətində saxlamalıdır.

22. Birja əqdi yalnız birja ticarətinə buraxılmış əmtəələr üzrə bağlanır.

23. Birja əqdinin məzmunu birja əqdi bağlayan tərəflər haqqında məlumat xarakteri daşıyır. Birja əqdi əsasında alınib-satılan əmtəənin adından, əqd əsasında onun hər bir ədədinin qiymətindən və miqdarından başqa digər məlumatların yayılmasına yalnız Azərbaycan Respublikasının qanunları və müvafiq dövlət nəzarət təşkilatlarının yazılı sorğusuna əsasən icazə verilir.

24. Birja qaydalarına əsasən birja ticarətlərində bağlanmış əqdlər üzrə və onların icrası zamanı yaranmış mübahisələr birja arbitrajı tərəfindən baxılır.

25. Bir əmtəə üzrə ticarət aparılmasının müddəti 10 dəqiqədən artıq olmamalıdır.

26. Birja ticarəti iştirakçıları üçün aşağıdakı təminatlar müəyyən edilir:

- Əqd o şərtlə bağlanır ki, müştəri öz şərtini əvvəlcədən bildirir və elan olunmuş şərt digər tərəfdən tam şəkildə qəbul edildikdə, müəyyən miqdarda əmtəənin birjada realizə edilməsinə razılıq verməlidir;

- Birja manatı və iştirakçıların birja ticarətində fəallığı birjada almağa (satmağa) əlavə təminat verir.

- Birjaya verilmiş sifarişə aid ticarət zamanı heç bir əlavə şərt irəli sürülməz;

- Yarana biləcək narazılıqlar birjanın Arbitraj Komissiyasında baxılır;

27. RƏB daimi ticarət iştirakçılarının RƏB-in firma nişanı və kodu, adı, soyadı olan vəsiqə ilə təmin edilir.

28. Gün ərzində birja əqdlərinin qiyməti ilkin qiymətin 20%-dən çox dəyişilsə, həmin birja əmtəəsi üzrə ticarəti dayandırmamalıdır.

RƏB-də həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarından müəyyən məbləğ birja rüsumu tutulur. Birja rüsumu RƏB-də müvafiq qeydiyyatdan keçmiş əqdin ümumi məbləğinin faizi şəklində tutulur. Birja rüsumu alıcının maraqlarını təmsil edən ticarət iştirakçılarından və ya bilavasitə alıcıdan bağlanmış müqavilənin ümumi məbləğindən asılı olaraq tutulur. Birja rüsumunun maksimal həddi bağlanmış birja əqdinin ümumi məbləğinin 2,5 %-dən artıq ola bilməz. Birja əmtəəsinin dəyəri xarici

valyuta ilə ödənilməsi nəzərdə tutulmuş əqdlər üzrə birja rüsumu Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən təyin edilmiş kurs ilə manatla ödənilir. Əqddə əlavə qeyd olmadıqda əsas kimi Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının əqd bağlanan günə müəyyən edilmiş kurs icra üçün qəbul edilir. Birja rüsumu əqd şərtlərinin yerinə yetirilməsinin nəticələrindən asılı olmayaraq əqdin birjadan keçdiyi gündən 10 bank günü ərzində ödənilməlidir. Birja rüsumu bağlanan müqavilələrdə aşağıdakı faizlə tutulur:

Birja rüsumu bağlanan müqavilələrdə aşağıdakı faizlə tutulur.

Cədvəl 1.

Müqavilənin həcmi	Tutulan faiz
100 manata qədər	2,5 %
101-dən 1000 manata	2%
1001-dən 2000 manata	1,5%
2000-dən 10000 manata	1%
10000-dən 200000 manata	0,5%
200000 manatdan çox	0,1%

RƏB-də əmtəə ticarət iştirakçıları arasında razılışma yolu ilə müəyyənləşdirilən sərbəst qiymətlə satılır. Birjanın aşağıdakıları müəyyən etməsi qadağandır:

- birja ticarətində birja əmtəəsinə qiymət səviyyəsi və hədlər qoymaq;
- birja əqdlərinin bağlanmasında vasitəçiliyə görə vasitəçilərin aldığı haqqın məbləğini təyin etmək;
- birja ticarətinin gedişində birja əmtəəsinin qiymətləndirilməsinə qarışmaq;

Birja yalnız birjada qeydə alınmış əqdlər və onların şərtləri, ticarətdə mövcud olan tələb və təklif əsasında cavab olaraq və onları istiqamətləndirmək məqsədi ilə məzənnələr müəyyən edir. Məzənnələrin müəyyənləşdirilməsi və verilməsi qaydaları

Birja Komitəsi tərəfindən qeydə alınır, təsdiq edilir və həvalə olunmuş bölmə tərəfindən hazırlanır. RƏB-də qeyd qəbul olunmuş əmtənin əsas satış şərtləri aşağıdakılardır:

- ölçü vahidi (ədəd)
- minimal partiya (bir ədəd)
- valyuta (manat)
- əmtənin təhvil müddəti (əqd bağlandıqdan 3 gün müddətində)
- təchiz şərti (ödəmə yolu ilə)
- əmtənin yeri (Bakı şəhəri)
- təqdimatın qüvvədə olduğu vaxt (ilin axırına qədər)

Azərbaycan Respublikasında birjaların fəaliyyəti ilkin dövrlərdə zəif inkişaf etmişdi. Bu bir sıra amillərlə əlaqədar idi. Ümumiyyətlə xarici ölkələrə əmtə ixracının zəif olması, sərbəst birja strukturlarının inkişafına dövlətin diqqətinin azalmasına və digər səbəblərə görə kommersiya strukturlarının birja fəaliyyətində iştiraka maraqları və bu səbəbdən də birja təsisçilərinin və üzvlərinin sayı kəskin azalmışdır. Bu məqsədlə əldə olunmuş nailiyyətləri qorumaq, eləcə də maddi bazanı iri birjalarla əlaqələri yerlərdə təbliğat işinin aparılmasını, birja ticarəti iştirakçılarında əlavə xidmət göstərməyi qoruyub saxlamaq və xərcləri azaltmaq olmuşdur.

3.2. Azərbaycanda əmtə birjalarının formalaşmasının hüquqi əsasları

Əvvəlki paraqraflarda qeyd etdiyimiz kimi, birjaların formalaşması sistemi özündə iki yarımsistemi - birjaların daxili və xarici tənzimlənməsi anlayışlarını ehtiva edir. Birjaların daxili tənzimlənməsi onların özünütənzimləmə qurumları tərəfindən idarə edilməsini əhatə edir və biz bu barədə məlumat verdik. Birjaların fəaliyyətinin dövlət və digər əlaqədar subyektlər tərəfindən xarici tənzimlənməsi isə, əsasən qanunlar və qanunverici aktlar əsasında həyata keçirilir. Dünya ölkələrinin bu sahədə böyük təcrübəsi vardır və bu proses dövlətlərin daxili və xarici iqtisadi siyasətinə və strategiyasına uyğun olaraq, müxtəliflik göstərir. Mövzunun aktuallığını nəzərə

alaraq, biz bu bölmədə yalnız ölkəmizdə birjaların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlarla tanış olacağıq və onları tətqiq edəcəyik.

Müstəqillik dönəmində Azərbaycanda postsovet dövrünün və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, birjalar yenidən yaranmış, hal hazırda respublikamızda Bakı Fond Birjasi (*BSE*), 2) BBVB - Bakı Banklararası Valyuta Birjasi, 3) Respublika Əmtəə Birjasi, 4) Respublika Xammal və Əmtəə Birjasi, 5) Əmək Birjasi təsis olunaraq fəaliyyət göstərməkdədir. Göründüyü kimi, bu gün Azərbaycan Respublikasında birjaların müxtəlif növləri fəaliyyət göstərir və onların tənzimlənməsi müvafiq qanunverici aktlarla tənzimlənir.

Ölkəmizdə əmtəə birjalarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi baxımından əsas sənəd 25 may 1994-cü il tarixli, prezident Heydər Əliyev tərəfindən imzalanaraq təsdiq olunmuş “Əmtəə birjasi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu” hesab olunur. Qanun 3 fəsildən və 22 maddədən ibarətdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində əmtəə birjalarının yaradılması və fəaliyyəti, birja ticarəti, əmtəə birjalarında fəaliyyətin hüquqi təminatları üzrə münasibətləri tənzimləyir.

Qanunun I fəslində onun səlahiyyətinin və qüvvəsinin çərçivələri müəyyənləşdirilmişdir və ümumi müddəalar açıqlanmışdır. Bu fəsildə mövcud olan Maddə 2-də qanunda istifadə edilən əsas anlayışların tərfi verilmişdir. Həmin anlayışlar aşağıdakılardır:

1) “Əmtəə birjasi” — müəyyən edilmiş birja qaydaları əsasında əvvəlcədən təyin olunmuş yerdə və vaxtda aşkar kütləvi sövdələşmə şəklində həyata keçirilən topdansatış ticarət bazarını təşkil etmək məqsədi güdən hüquqi və (və ya) fiziki şəxslərin könüllü birliyi əsasında yaradılan hüquqi şəxs statuslu təşkilatdır.

2) “Birja əmtəəsi” — birja tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydada birja ticarətinə buraxılmış və dövriyyədən çıxarılmamış əmtəə, o cümlədən həmin əmtəə üzrə standart kontraktdır hər hansı daşınmaz əmlak və ya əqli mülkiyyətin obyektini birja əmtəəsi ola bilməz.

3) “Birja əqdi” — birja sövdələşmələri gedişində birja əmtəəsi üzrə birja ticarətinin

iştirakçıları arasında (öz adlarından və ya üçüncü şəxslərin tapşırığı ilə) bağlanan və müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydiyyatdan keçmiş müqavilədir (sazişdir).

4) “Məzənnə” — əqd bağlananda satıcıları və alıcıları istiqamətləndirməkdən ötrü müəyyən müddət və ya vaxt üçün tələb və təklifi nəzərə almaqla əmtələrin qiymətini aydınlaşdırmaq və qeydə almaqdır.

5) “Broker” — birja əqdlərinin müəyyənləşdirilmiş qaydada müştərinin adından onun hesabına, müştərinin adından öz hesabına, yaxud öz adından müştərinin hesabına bağlanmasını həyata keçirən birja vasitəçisidir.

6) “Diler” — birja əqdlərinin müəyyənləşdirilmiş qaydada öz adından, öz hesabına bağlanmasını həyata keçirən və sonradan onu birjada satmaqla məşğul olan birja vasitəçisidir.

Bu təriflərin açılanması qanunun sonrakı maddələrində müəyyənləşdirilən qaydaların və müddələrin aydın başa düşülməsi üçün zəruridir. Həmçinin, əlavə etmək olar ki, həmin təriflərin iqtisadi ədəbiyyatlara uyğun olaraq müəyyənləşdirildiyindən metodiki əhəmiyyəti də vardır.

3-cü maddə özündə əmtəə birjasının hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsini ehtiva edir. Burada qeyd olunur ki, əmtəə birjası “müstəqil hüquqi şəxsdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş təşkilat şəklində yaradılır”. Onun fəaliyyət spektri isə “birja ticarətinin təşkili və onun tənzimlənməsi ilə bağlı fəaliyyət” şəklində müəyyənləşdirilir. Həmin maddənin 3-cü bəndi isə xüsusən əhəmiyyətlidir. Bu bəndə əsasən, əmtəə birjaları bilavasitə birja ticarətinin təşkili ilə bağlı olmayan kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmur və mənfəət (gəlir) götürməyi qarşısında məqsəd qoymur. Biz daha öncə də bu barədə məlumat verərkən qeyd etmişdik ki, müasir dövrdə dünyanın əksər iri birja mərkəzlərində şirkətləşmə meyilləri və mənfəət əldə etmək məqsədi daşıyan kommersiya təşkilatlarına çevrilmə tendensiyası müşahidə edilir. Lakin, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən o dövrdə keçid iqtisadiyyatının mövcud olduğu ölkəmizdə də birjaların hələ yeni-yeni təşəkkül tapması ilə əlaqədar olaraq, onlar qeyri-kommersiya təşkilatları şəklində təşkil

olunurdular. Lakin, hazırki dövəmdə dövrün şərtlərinə uyğun olaraq, Bakı Əmtəə Birjasının da tədricən profil dəyişikliyinə gedəcəyi istisna edilmir.

I fəslin 4-cü maddəsi əmtəə birjasında ticarətin aparılma prinsipləri müəyyənləşdirilir. Həmin prinsiplər aşağıdakılardır:

- 1) Birja ticarəti iştirakçılarının hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi;
- 2) Sərbəst (bazar) qiymətlərin tətbiqi;
- 3) Birja ticarətinin aşkarlığı.

Bu fəslin 5-ci maddəsində isə, əmtəə birjalarının hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilir və bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, əmtəə birjalrı aşağıdakı hüquqlara malikdir:

1) Bu qanuna və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericiliyinə uyğun bütün birja iştirakçılarını üçün məcburi sayılan birja ticarəti qaydasını müəyyənləşdirmək;

2) Dövlət standartlarını nəzərə almaqla nümunəvi kontraktlar işləyib hazırlamaq;

3) Gün ərzində birja əqdlərinin qiyməti birja komitəsi (birja şurası) tərəfindən müəyyənləşdirilmiş həddən çox dəyişilsə, birja ticarətini müvəqqəti dayandırmaq;

4) Birjada qeyri-birja əqdləri bağlanmasını həyata keçirən birja iştirakçılarna qarşı nizamnamədə nəzərdə tutulmuş sanksiyaları tətbiq etmək;

5) Birja əqdlərində mübahisələri həll etmək üçün münisflər məhkəməsi səlahiyyətində arbitraj komissiyası yaratmaq;

6) Digər birjalarda, o cümlədən xarici ölkə birjalarında öz nümayəndəsini saxlamaq;

7) Birja bülleteni, soraq kitabçaları və digər məlumat və reklam informasiyaları dərc etmək.

Qanunun II fəslı “Əmtəə birjasının təsis edilməsi, idarə olunması və fəaliyyətinə xitam verilməsi” adlanır və 7 maddədən ibarətdir (Maddə 8-16). Bu fəsildə əmtəə birjasının təsis edilməsinin başlıca şərtləri kimi aşağıdakılar göstərilir:

1) Birja hüquqi və (və ya) fiziki şəxslərin könüllü birliyi əsasında yaradılır və müəyyənləşdirilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçməlidir. Birjanın təsisçiləri eyni zamanda onun üzvləri sayılır.

2) Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları, habelə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatlar, eləcə də bu Qanunun 11-ci maddəsinin 2-ci bəndində göstərilən hüquqi və fiziki şəxslər birjanın təsisçisi ola bilməzlər.

3) Birja təsisçilər tərəfindən bağlanmış təsis müqaviləsinə əsasən yaradılır.

4) Birjanın hər bir təsisçisinin payı onun nizamnamə fondunun 20 faizindən çox olmamalıdır.

9-cu maddə birjaların təsis edilməsi üçün lisenziya alınmasına aid edilmişdir. Azərbaycan Respublikası ərazisində birja ticarətinin təşkili müvafiq dövlət orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydada verilən lisenziya əsasında həyata keçirilir.

Birjaların ləğvi onun ali idarəetmə orqanının, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda məhkəmənin, yaxud arbitraj məhkəməsinin qərarı ilə həyata keçirilə bilər.

Qanunda həmçinin birja üzvlərinə da ayrıca maddə ayrılmışdır. Birja üzvləri dedikdə “birjanın nizamnamə fondunun yaradılmasında iştirak edən və (və ya) birjanın nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada üzlük haqqı və ya digər məqsədli ödənişlər verən hüquqi və fiziki şəxslər” nəzərdə tutulur.

Birja üzvləri aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- 1) Bu qanuna uyğun birja ticarətində iştirak etmək;
- 2) Birjanın fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həllində iştirak etmək;
- 3) Birjanın rəhbər orqanlarını seçmək və seçilmək;
- 4) Birjanın bütün xidmətlərindən istifadə etmək;
- 5) Birjaların nizamnaməsində nəzərdə tutulan digər hüquqlar.

Birja üzvləri tam və natamam üzvlərə bölünür. Tam üzvlər birjanın bütün bölmələrində, natamam üzvlər isə birjanın müəyyən bölmələrində ticarət etmək hüququna malikdir. Birja üzvü birja ticarətində iştirak etmək hüququnu müəyyən müddətdə yalnız bir hüquqi, yaxud fiziki şəxsə icarəyə vermək hüququna malikdir. Bu barədə müqavilə birjada qeydiyyatdan keçməlidir. Birja ticarətində iştirak etmək hüququnun ikinci əldən icarəyə verilməsi qadağandır. Birja təsisçiləri birja üzvlərinin bütün hüquqlarına malikdirlər. Onlar birjanın nizamnaməsində nəzərdə tutulan və birja ticarətində bərabərlik prinsipini pozmayan xüsusi hüquq və vəzifələrə malik ola bilərlər. Birja üzvləri birja nizamnaməsinin tələblərinə, birja ticarəti qaydalarına, ümumi yığıncağın və birja komitəsinin (birja şurasının) qərarına əməl etməli, birjanın nəzarət orqanlarına müəyyənləşdirilmiş qaydada zəruri məlumatları verməli, birja fəaliyyəti haqqında məxfi məlumatları və kommersiya sirrini yaymamalıdırlar.

Qanunun 12-ci maddəsi əmtəə birjasının nizamnaməsi barədədir. Nizamnamə ümumi yığıncaqda təsdiq edilir və o, aşağıdakı məlumatları özündə əks etdirməlidir:

- 1) Birjanın adı və yerləşdiyi yer;
- 2) Təsisçilərin tərkibi;
- 3) Birjanın idarəetmə strukturu və nəzarət orqanı, onların funksiyaları və hüquqları, qərar qəbul etmə qaydası;
- 4) Nizamnamə fondunun məbləği;
- 5) Daimi fondların siyahısı və onların formalaşdırılması qaydası;
- 6) Birja ticarəti qaydalarının hazırlanması və qəbulu qaydası;
- 7) Birja üzvlərinin maksimum sayı;
- 8) Birja üzvlüyünə qəbul, birjada üzvlüyün dayandırılması və ona xitam verilməsi qaydası;
- 9) Birja üzvlərinin və birja ticarətinin digər iştirakçılarının hüquq və vəzifələri;
- 10) Birja ticarəti iştirakçıları arasında yaranan mübahisələrin həlli qaydası.

Əmtəə birjasının ali və idarəetmə orqanı onun üzvlərinin ümumi yığıncağıdır. Ümumi yığıncaqlar arasındakı müddətdə əmtəə birjasına rəhbərliyi birja komitəsi (birja şurası) həyata keçirir. Birjanın nəzarət (təftiş) komissiyası onun nəzarət orqanıdır. Birja komitəsi (birja şurası) və nəzarət (təftiş) komissiyası əmtəə birjası üzvlərinin ümumi yığıncağı tərəfindən seçilir, onların səlahiyyəti və hüquqları əmtəə birjasının nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir. Əmtəə birjasının fəaliyyətinə operativ rəhbərliyi birja komitəsinin (birja şurasının) təyin etdiyi idarə heyəti həyata keçirir. İdarə heyəti birjanın fəaliyyət göstərməsini təmin edir və onun bütün struktur bölmələrinə rəhbərlik edir. Birjanın struktur bölmələri birja komitəsinin (birja şurasının) təsdiq etdiyi əsasnaməyə uyğun fəaliyyət göstərir.

Birjalar ticarətin qaydalarını müəyyənləşdirməkdə sərbəstdirlər. Lakin qanunda həmin qaydalar üçün aşağıdakı şərtlər qeyd olunmuşdur:

- 1) Birja əməliyyatlarının keçirildiyi yer və vaxt;
- 2) Birja sövdələşməsinin aparılması qaydası;
- 3) Birja əqdlərinin növləri;
- 4) Birja ticarəti iştirakçılarına qarşıdakı birja sövdələşməsi haqqında məlumat vermək qaydası;
- 5) Birja əqdlərinin qeydə alınması və uçotu qaydası;
- 6) Birja əmtəələrinə məzənnə qoyulması qaydası;
- 7) Birja ticarəti iştirakçılarının birja sövdələşmələrində birja əqdləri, o cümlədən birja əqdlərinin qiymətləri haqqında məlumat vermək qaydası;
- 8) Birja üzvlərinə və birja ticarətinin digər iştirakçılarının əmtəə bazarları və birja əmtəələrinin bazar konyunkturası haqqında məlumat vermək qaydası;
- 9) Birja əqdləri bağlanması birja üzvlərinin və birja ticarətinin digər iştirakçılarının qarşılıqlı hesablaşmalar aparması qaydası;
- 10) Birjada qiymətlərin səviyyəsinin gün ərzində kəskin sürətdə artmasına, yaxud azalmasına, süni olaraq qiymətlərin artırılmasına, yaxud azaldılmasına,

qiymətlərə təsir məqsədilə şayiələr yayılmasına yol verməmək məqsədilə birjada qiymətyaranma prosesinə nəzarət tədbirləri;

11) Birja ticarəti qaydalarını pozmağa görə sanksiyalar;

12) Birja xidmətindən istifadəyə görə birjaya ödənilən ayırmaların, rüsumların, tariflərin və digər ödənişlərin həcmi və onların alınması qaydası;

13) Birjanın iş reqlamenti;

14) Birja əməliyyatlarını tənzimləyən birjanın idarəetmə orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş digər qaydalar.

Qanunun III fəslə "Birja Ticarətinin təşkili" adlanır və birja ticarətinin gedişatını və əsas prinsiplərini əhatə edir. Birja ticarətinin iştirakçıları birja üzvləri, birjaya daimi və bir dəfə gələnələr hesab olunurlar. Birjanın üzvü olmayan, birja sövdələşmələrində iştirak etmək hüququ olmayan hüquqi və fiziki şəxslər birja sövdələşmələrində yalnız birja vasitəçilərinin təmsilçiliyi ilə iştirak edə bilərlər. Birja ticarətində müəyyən edilmiş qaydada birja ticarətində iştirak etmək hüququ almış birja vasitəçiləri iştirak edə bilərlər. Broker firması, yaxud müstəqil broker sayılmayan birja üzvləri birja ticarətində birja vasitəçisi kimi deyil, öz adından və yalnız öz hesabına, ancaq real malın alqı-satqısında iştirak edə bilərlər. Birja ticarətində birja vasitəçiliyini yalnız birja vasitəçiləri, təsisçilərin və üzvlərin nümayəndələri, broker firmaları (kontorları) və müstəqil brokerlər həyata keçirirlər. Birja ticarətinin iştirakçıları öz hüququ daxilində birja sövdələşmələrini bilavasitə öz adından və öz hesabına, yaxud müştərinin adından və onun hesabına, yaxud öz adından və müştərinin hesabına, yaxud müştərinin adından və öz hesabına həyata keçirirlər. Birja və onun qulluqçuları birja sövdələşmələrində bağlanan əqdin tərəfi kimi çıxış edə bilməzlər.

III fəslin növbəti – 16-cı maddəsi birja əqdlərinin növlərini və onların spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Qanuna əsasən, birja ticarətinin iştirakçıları birja sövdələşmələrində aşağıdakı əqdləri bağlaya bilərlər:

1) Real malın alqı-satqısına dair, o cümlədən malı dərhal vermək və ya dərhal göndərməklə, yaxud mal üzərində mülkiyyət hüququna dair sənədləri verməklə bağlanan əqdlər;

2) Forvard əqdləri — göndərilməsi təxirə salınmaqla real malın alqı-satqısına dair əqdlər;

3) Fyuçers əqdləri — birja əmtəələrinin göndərilməsinə dair standart bağlaşmaların (kontraktların) alqı-satqısına dair əqdlər;

4) Opsion əqdləri — birja əmtəəsinin və ya birja əmtəəsini göndərməyə dair kontraktların gələcəkdə alqı-satqısı hüquqlarının müəyyənləşdirilmiş qiymətlərlə alqı-satqısına dair əqdlər;

5) Birja əmtəəsinin, kontraktların və ya hüquqların alqı-satqısına dair birja ticarəti qaydalarında müəyyənləşdirilmiş digər əqdlər.

Birja əqdlərinin qeydə alınması və rəsmiləşdirilməsi qaydasını birja müəyyənləşdirir. Birjanın adından və onun hesabına əqdlərin bağlanması qadağandır.

Birja ticarəti iki yolla— broker və diler fəaliyyəti vasitəsi ilə həyata keçirilir. Birja ticarətində birja vasitəçiliyi yalnız birja vasitəçiləri tərəfindən həyata keçirilir. Broker firması (kontoru) və müstəqil brokerlər birja vasitəçiləri sayılır. Azərbaycan Respublikasının bu Qanununa əsas yaradılan və fəaliyyət göstərən müəssisə broker firması sayılır. Müəyyənləşdirilmiş qaydada sahibkar kimi uçota alınmış, öz fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxs müstəqil broker sayılır. Birja vasitəçiləri birja ticarətində fyuçers və opsiya əqdlərinin bağlanılmasını verilən lisenziya əsasında həyata keçirirlər.

Broker firması (kontoru) və müstəqil brokerlər birja ticarətində bağladıkları birja əqdlərinin hər bir müştəri üzrə uçotunu aparmalı və bu məlumatları əqd bağlandığı gündən sonra beş il müddətində saxlamalıdır. Əmtəə birjasında brokerlərin sayını birja komitəsi (birja şurası) müəyyənləşdirir. Brokerlərə onların iştirakı ilə bağlanmış birja əqdlərindəki kommersion sirlərini yaymaq, eyni zamanda mənafeləri birbirinə əqd olan iki və daha çox müştəriyə xidmət etmək qadağandır. Birja

vasitəçiləri ilə onların müştəriləri arasında münasibətlər müvafiq müqavilə əsasında müəyyənləşdirilir. Birja öz səlahiyyəti daxilində birja vasitəçiləri və onların müştəriləri arasındakı münasibətləri tənzimləyə bilər, habelə müəyyənləşdirilmiş qaydaları pozduğuna görə birja vasitəçilərinə sanksiyalar tətbiq edə bilər. Azərbaycan Respublikasının ictimai birliklər haqqında qanunvericiliyinə uyğun olaraq birja vasitəçiləri ictimai birliklər yarada bilərlər.

Birjada əmtəə birja əqdlərinin tərəfləri arasında razılaşmada müəyyənləşdirilən sərbəst qiymətlə satılır. Birjanın aşağıdakıları müəyyən etməsi qadağandır:

- 1) Birja ticarətində birja əmtəəsinə qiymət səviyyəsi və hədlər qoymaq;
- 2) Birja əqdlərinin bağlanmasında vasitəçiliyə görə birja brokerlərinin aldığı haqqın məbləğini təyin etmək.

Əmtəə birjalarında mübahisəli məqamlar yarandıqda, onlar aşağıdakı prosedura ilə aradan qaldırılır və ya həll edilir:

- 1) Birjada əqdlərin bağlanması zamanı meydana çıxan mübahisələrə birjanın arbitraj komissiyasında baxılır.
- 2) Birjanın arbitraj komissiyası əsas vəzifəsi tərəfləri barışdırmaqdan ibarət olan orqan kimi yaradılır.
- 3) Birjanın arbitraj komissiyasının qərarının icrası tərəflər üçün məcburidir.

Qanunun sonuncu bəndi isə əmtəə birjasının xarici iqtisadi əlaqələrini tənzimlədiyindən bu maddə xüsusilə strateji əhəmiyyət daşıyır. Maddənin ilk bəndində birjanın xarici mənşəli subyektlərlə əlaqələrinin çərçivəsi belə müəyyənləşdirilir: “Bu Qanunda və Azərbaycan Respublikası ərazisində qüvvədə olan digər qanunvericilik aktlarında əmtəə birjalarına verilmiş hüquqlar daxilində birja öz fəaliyyətini təşkil etmək məqsədilə öz adından xarici hüquqi şəxslər və vətəndaşlar, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə əməkdaşlıq barəsində sazişlər bağlaya bilər.” Həmçinin, birja öz fəaliyyətinin təşkili üçün nəzərdə tutulmuş malları birja ticarətinə çıxarmaq hüququ olmadan idxal etmək barəsində sazişlər bağlaya bilər. Birja

ticarətinə çıxarmaq üçün nəzərdə tutulan malların idxal və ixracını birja vasitəçiləri, yaxud onların müştəriləri qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada həyata keçirə bilərlər. Birjanın Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyənləşdirdiyi qaydada mühüm məhsulların ixrac kvotalarını hərrac yolu ilə satmaq hüququ vardır.

Sonuncu maddədə isə, bu qanunun pozulmasına dair faktlar və onların hüquqi nəticələri öz əksini tapıb. Həmin maddəyə əsasən müvafiq dövlət orqanları pozuntu hallarına görə, birjaya verilən lisenziyanı müvəqqəti dayandıra və ya tamamilə ləğv edə bilər.

Beləliklə, bu qanun birja ticarətinin formalaşmasında təməl hüquqi əsaslar hesab olunurlar. Lakin, birjaların idarə olunmasında onların öz daxili nizamnamələrinin rolu da az deyil. Lakin adətən, (o cümlədən ölkəmizdə də) nizamnamələr müvafiq qanunverici aktlarla sıx əlaqədar olaraq, tərtib edilir və əsas prinsip və müddəaların uyğunluğu möhkəm əsaslarla gözlənilir. İstər, Bakı Əmtəə Birjasının, istərsə də, Bakı Fond Birjasının nizamnamələrinə nəzər yetirdikdə, maddələrin çoxunun həmin birja növlərinin fəaliyyətini tənzimləyən müvafiq qanunlarla eynilik təşkil etdiyini müşahidə etmək mümkündür.

3.3.Dünya iqtisadiyyatında vəAzərbaycanda birjaların tənzimlənməsi perspektivləri

Dünya iqtisadiyyatında və eləcə də ölkəmizdə birjaların fəaliyyətinin və tənzimlənməsinin inkişaf istiqamətlərini tədqiq edərkən, son 30-40 il ərzində bu sahədə köklü dəyişikliklərin olduğunu və bu yenilənmə proseslərinin günümüzdə də sürətlə davam etdiyini görmək mümkündür. Ümumiləşdirsək, son onilliklərdə və hal-hazırda birjaların əsas inkişaf istiqamətləri kimi aşağıdakı iki maddəni qeyd etmək olar:

- Texnoloji inkişaf və elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, ənənəvi birja ticarətinə alternativ sistemlərin təşkili və inkişaf etdirilməsi;

- Artan rəqabət şəraitində birjaların maliyyə ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə kommersiya xarakterli qurumlara çevrilməsi və şirkətləşməsi.

Ötən əsrin sonlarına doğru ET yeniliklərin iqtisadiyyata, o cümlədən birja ticarətinə tətbiqi bu sahədə elektron ticarət sistemlərinin təşkili və istifadə edilməsi məsələsini aktuallaşdırdı. Tezliklə, birjalar belə alternativ sistemlərin tətbiqi ilə, ənənəvi ticarət zamanı qarşıya çıxan bir sıra problemləri həll etməyin mümkünlüyünü və bundan da önəmlisi, ticarətin minimal xərc və zaman məsrəfləri ilə effektivliyinin artırılma bilməsi imkanlarını aşkarladılar.

Bu sahədə NASDAQ əsas öncüllərdən hesab olunur. Bu birja əsasən birjadankənar əməliyyatların həyata keçirildiyi, rəsmi tənzimləyici qurumu olmayan və “Dünyanın texnoloji birjası” olaraq qəbul edilən bir birjadır. Əsası 1971-ci ildə qoyulmuş NASDAQ o dövrdə dünyada elektron birja ticarətini həyata keçirən yeganə birja idi. NASDAQ sistemi meydana gələnə qədər birjadankənar səhm bazarı bir-birilə telefonla bağlanan müxtəlif firmaları təmsil edən ticarətçilərdən ibarət idi. Müxtəlif səhmlərin bazarını müəyyən edən dilerlərin və ticarətçilərin ictimaiyyətlə əlaqəsi yox səviyyəsində idi. NASDAQ bu problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm vasitə oldu. O, hal-hazırda xüsusi seçilmiş 5100 səhmin ən son tələb və təklif məzənnələrini yayımlayır. Satıcı və alıcılarla əlaqələri asanlaşdırmaqla və elektron ticarətin tətbiqi ilə, NASDAQ ticarətin fasiləsizliyinin təşkilində mühüm rol oynadı.

NASDAQ-ın təmin etdiyi elektron xidmətlər üç səviyyəlidir. Birinci səviyyə pərakəndə satış brokerlərinə və onların müştərilərinə broker kontorunda yaxud onun yaxınlığında yerləşdirilmiş terminal vasitəsi ilə alqı haqqında təklifin ən yüksək cari məzənnəsini və satqı haqqında təklifin ən kiçik cari məzənnəsini izləməyə imkan verir. Bir sıra hallarda hər qiymətləndirmənin iki tərəfinin alqı və satqı haqqında təkliflərin qiymətləri müxtəlif dilerlər tərəfindən təqdim oluna bilər. Buna görə də, müştəri əmrinin göstərilmiş qiymətlə icra olunmasına heç də həmişə təminat verilmir. İkinci və üçüncü səviyyə bu sistemin bütün qeydiyyatda alınmış dilerlərinin qəti

müəyyən edilmiş qiymətlərini göstərir. Lakin üçüncü səviyyə abonentə həm də bazar qiyməti dəyişdikcə qiymətləndirmədə baş verən dəyişiklikləri göstərir.

İqtisadi göstəricilərinə dünya fond birjalari arasında ilk sırada olan Nyu-York fond birjası da 1995-ci ildən başlayaraq, ənənəvi birja ticarətindən elektron ticarətə keçid istiqamətində mühüm addımlar atdı. Bu proses birja üzvü Michael Einersenin 1000 ədəd IBM kompüterinin ticarətə daxil etməsi ilə start götürmüşdür. Sonrakı illərdə bu proses davam etdirilmiş və 2005-ci ildə mərkəzi Çikaqo şəhərində yerləşən elektron ticarət platformasını (Archipelago Exchange) ələ keçirməklə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. 2007-ci ildə NYSE özünün Hybrid Marketini istifadəyə vermiş və beləliklə elektron ticarətə tam keçid baş tutmuşdur. Hal-hazırda birjada yeni texnoloji imkanların kəşfi və kiber-təhlükəsizliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər görülür.

Dünya fond birjalari içərisində qabaqcıllardan olan Tokio fond birjasının da, yaponların texniki inkişafa və yeniliklərə olan böyük marağını da nəzərə alsaq, bu tendensiyadan kənar qalmaqacağı gözlənilən idi. Artıq 1990-cı ildən etibarən Tokio fond birjasında sifarişlər saytorilərə (vasitəçilərə) elektron vasitələrlə ötürülürdü. Bu sistemdən əvvəl isə, ikinci bölmənin səhmləri üçün Computer Assisted Order Routing and Execution System tətbiq edilməyə başlanmışdı. Onun köməyi ilə hər gün 5 milyard ədəd səhmlə əqdlər bağlanır. Əvvəllər Tokio fond birjalariinin ticarət zalı yalnız birinci bölmənin fondlari ilə ticarətdən ötrü istifadə olunurdu. İkinci bölmənin fondlari ilə 1982-ci ildə quraşdırılmış kompüter sistemi vasitəsilə ticarət aparılırdı. Son illərdə isə birjada ticarət bütünlüklə elektronlaşdırılmışdır.

1986-cı ildən etibarən London fond birjasında da ticarətin elektronlaşdırılması prosesinə başlanmışdır. Hal-hazırda bu birjada əqdlərin əksəriyyəti fond birjasının avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə (Stock Exchange Automated Quotation System – SEAQ) sistemi daxilində həyata keçirilir. Bu sistemdə sayılmaqdan ötrü qiymətli kağızın ən azı iki marketmeykeri olmalıdır. Marketmeyker iş günü ərzində qiymətli kağızların qiymətlərini verməli olan, birja tərəfindən son 12

ay ərzindəki dövriyyədən asılı olaraq, hər bir səhm üzrə təyin etdiyi həcmdə alqı-satqı əməliyyatlarını keçirməli olan investisiya təsisatlarıdır.

Nəzəri cəhətdən sistem sutkaboyu işləyir, əqdlər isə qeyri-rəsmi saatlarda da edilir. SEAQ-ın yaddaşına daxil edilmiş bütün səhmlər eyni formatda kompüter ekranlarına çıxarılır. Müəyyən fərqlər yalnız yüksəklikvidli və aşağılikvidli qiymətli kağızlar arasında olur. Ən yaxşı qiymətlər onları təklif edən marketmeykerlər göstərilməklə sarı rəngli sətirlə (yellow strip) göstərilir. Burada iş gününün əvvəlindən satılmış səhmlərin sayı, son əqdlərin məzənnələri, son əqdin bağlandığı vaxt, əvvəlki günün bağlanış məzənnəsi barəsində məlumat verilir. SEAQ-da ümumiyyətlə 3000 qiymətli kağız mövcuddur. SEAQ-a daxil olmayan qiymətli kağızlar üçün isə alternativ sistem – The Stock Exchange Alternative Trading Service – SEATS fəaliyyət göstərir.

Dünya əmtəə birjalarında da fond birjalarına oxşar tendensiyalar müşahidə edilməkdədir. Burada da, birjaların elektronlaşdırılması sahəsində böyük işlər görülmüş, əksər iri birjalar bu sistemə keçid etmişdir. Bu sahədə xüsusən dünyanın qabaqcıl birjalarından hesab olunan London metal birjasının və Beynəlxalq Hesablama Palatasının 1999-cu ildə formalaşdırdıqları SWORD elektron sisteminin istifadəyə verilməsi qeyd oluna bilər. Məhz bu elektron sistem anbar warrantlarının dövriyyəsi prosesinə tamamilə nəzarət edərək əməliyyatların etibarlılığını artırır. Bütün buraxılmış warrantlar Çikaqonun Birinci milli bankının depozitarisində saxlanılır, alqı-satqının iştirakçıları arasında isə warrantların elektron versiyaları dövr edir. SWORD elektron sistemi bazarın bütün iştirakçılarına: anbar şirkətləri və onların agentliklərinə, London metallar birjasının hesablama palatasına xidmət göstərir.

Ölkəmizdə bu sahədə vəziyyət fərqlidir. Respublika Xammal və Əmtəə Birjasında ticarətin elektronlaşdırılması sahəsində ciddi problemlər mövcuddur. Hələlik ənənəvi ticarət üsullarından istifadə edən əmtəə birjası növbəti illərdə ticarətin elektronlaşdırılmasına müraciət edə bilər.

Fond bazarı sahəsində vəziyyət fərqlidir. Bakı Fond Birjası bu ilin fevral ayının 1-dən etibarən elektron sistemə keçidlə əlaqədar ciddi addımlar atılmışdır. Bu tədbirlər Azərbaycan Respublikası prezidentinin 16 may 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” dövlət proqramı çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Həmin proqramın 1.1.-ci maddəsində fond birjasının hüquqi və təşkilati cəhətdən qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi, yeni ticarət sisteminin tətbiqi ilə baza və törəmə maliyyə alətlərinin ticarəti imkanlarının genişləndirilməsi məsələsi qoyulmuş və bununla əlaqədar olaraq, 2012-ci ilin fevral ayından etibarən qiymətli kağızların ticarət, saxlanma və depozitar sistemi elektron ödəniş sistemləri ilə inteqrasiya edilmiş və avtomatlaşdırılmış ticarət mexanizmlərinin tətbiqinə başlanmışdır. Korporativ qiymətli kağızlarla repo ticarəti platforması işə salınmış və bununla da, fond birjasında yeni qrup maliyyə alətlərinin ticarəti üçün imkanlar yaradılmışdır. Bundan başqa, qiymətli kağızların və onlar üzərində hüquqların qeydiyyatı və uçotu mexanizmlərinin sadələşdirilməsi məqsədi ilə, korporativ qiymətli kağızlarının qeydiyyatı, o cümlədən qiymətli kağızlarla girov əməliyyatlarının qeydiyyatı prosesləri avtomatlaşdırılmış və 25 iyun 2012-ci il tarixdə müvafiq inzibati rəqlamentlər QKDK tərəfindən təsdiq edilmişdir. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi tədbirləri ilə yanaşı, qiymətli kağızların qeydiyyat və uçot sisteminin avtomatlaşdırılması vasitəsilə bu xidmətlərin elektron qaydada göstərilməsi davam etdirilmişdir. Bu səhədə işlər davam etdirilir.

Dünya birjalarında təzahür edən daha bir inkişaf istiqaməti birjaların şirkətləşməsidir. Öncəki paraqrafda biz birjaların şirkətləşməsinin mahiyyəti, səbəbləri, bu proses zamanı qarşıya çıxan əsas problemlər və obların mümkün həll yolları haqqında məlumat vermişdik. İndi isə, həmin prosesin dünya bazarında tətbiq edildiyi nümunələrə nəzər yetirək.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, birjaların qeyri-kommersiya xarakterli kooperativlərdən kommersiya xarakterli təşkilatlara çevrilməsi, qapalı səhmdar

cəmiyyət formasından açıq tipli səhmdar cəmiyyət formalarına keçid birjalının şirkətləşməsinin əsas elementləri kimi çıxış edir.

Avropa bazarlarında xüsusi çəkiyə malik olan Frankfurt fond birjası 2005-ci il 25 iyun tarixində öz səhmlərinin satışını elan etmiş və beləliklə, açıq tipli səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir. Səhmlərinin ilkin dəyəri hər biri 33,5 avrodan (40 dollar), ümumi bazar dəyəri 3 milyard avro olmuşdur. Bu birjanın 140-ı xarici vətəndaşlar olmaqla, 300-ə yaxın üzvü vardır. 2011-ci ilin fevralında Frankfurt birjası ilə NYSE Euronext arasındakı anlaşmaya görə, iki birjanın birləşməsinə dair qərar qəbul edilmişdir. Səhmlərin bölgüsü isə 60%-in 40%-ə Frankfurt birjasının xeyrinə reallaşdırılmışdır. Hər bir Frankfurt birjası səhmi yeni şirkətin bir səhmi ilə, bir NYSE Euronext səhmi isə 0,47 yeni şirkətin səhmi ilə dəyişdirilə bilər. Yaranan yeni qurumun 15 üzv, 1 direktor və 1 direktor köməkçisi olmaq üzrə, 17 nəfərdən ibarət idarə heyəti olacaqdır. 15 üzvün 9-u Deutsche Börse, 6-ı isə NYSE Euronext seçəcəkdir.

London fond birjası da şirkətləşən birjalardandır. Birjanın rəhbərliyi ilk dəfə 1999-cu ildə belə istəklərinin olduğunu elan etmiş və birjanın səhmlərinin kotirovkasını həyata keçirməyi 2000-ci ildə İngiltərə Maliyyə Xidmətləri orqanına (Financial Services Authority-FSA) həvalə etmişdir. Həmin il Ümumi Yığıncaqda alınan qərara əsasən, birja mənfəət məqsədli kommersiya təşkilatına çevrilmişdir. 297 üzvün hər birinə 100 000 səhm paylanmışdır. Ortaqlıq strukturu dəyişdirilməsə də, hər ortağa maksimum 4,9% səhmə sahib olma imkanı verilmişdir. 2001-ci ildə isə London fond birjası səhmlərinin satışını açıq elan etmiş və 20 iyul tarixindən etibarən, hər bir səhminin qiyməti 3,65 funtdan (5,2 dollar), ümumi bazar dəyəri isə 1,08 milyard funt olaraq satışa çıxarılmışdır. Bununla da, London fond birjası rəqiblərinin də investisiya qoya biləcəyi bir şirkətə çevrilmişdir. Tezliklə, bu, NASDAQ-ın diqqətini cəlb etmiş və 2006-cı ildə ardıcıl səhm satınalmalarından sonra 28,75%-lik göstəriciləri ilə, NASDAQ London fond birjasının ən böyük səhmdarına çevrilmişdir. Lakin, daha sonra səhmlər paketinin yarısından çoxunu ələ keçirmək üçün NASDAQ-

ın London birjasının üzvlərinə etdiyi yekun təklif üzvlər tərəfindən rədd olunduqdan sonra, NASDAQ həmin səhmləri Dubay Birjasına satmışdır.

İqtisadi göstəricilərinə görə dünyada ikinci fond birjası hesab olunan NASDAQ da şirkətləşmə mərhələsindən keçmişdir. 2000-ci ilin 4 yanvarında NASDAQ kommersiya təşkilatına çevrilmişdir. İlk mərhələdə NASDAQ özünün 24 milyon səhmini 260 milyon dollar qarşılığında əsasən üzvlərinə təxsisli olaraq satmışdır. 2000-ci ilin dekabrında isə şirkətin 40%-inin səhmlərinin satışı açıq elan edilmişdir. 3 may 2001-ci il tarixində təqribən 12 milyon səhmə uyğun gələn hissə Hellman & Friedman Capital Partners investisiya fonduna satılmışdır və bu fond şirkətin 10%-ə qədərinə sahib olmuşdur. Bu mərhələlərin ardından NASDAQ 2005-ci ildə öz bazarında kotirovkadan keçmiş və hər səhmi 9 dollardan olmaqla, 17 milyondan çox səhmini satışı çıxarmışdır. Nəticədə, şirkətin bazar dəyəri 767 milyon dollara yaxın olmuşdur. Sonrakı illərdə, NASDAQ Skandinaviyanın əsas birjası hesab olunan OMX-i Dubay Birjası ilə anlaşması çərçivəsində 97% səhmini almaqla, ələ keçirmişdir. Bu hadisə 2008-ci ildə baş vermiş və son illərin ən önəmli şirkət birləşmələrindən biri hesab olunmuşdur.

Birjaların şirkətləşməsi prosesi sadəcə fond birjalarında deyil, dünyanın bir sıra aparıcı əmtəə birjalarında da müşahidə edilməkdədir. Məsələn, Çikaqo Ticarət Birjası belə birjalardandır. Əvvəllər qeyri-kommersiya məqsədli fəaliyyət göstərən bu birja 2000-ci ildən etibarən artan rəqabət şəraitində şirkətləşməyə qərar vermiş və həmin ilin 13 noyabrında bu prosesi tamamlamışdır. Sonralar bu prosesi davam etdirən Çikaqo Ticarət Birjası 2002-ci ildə öz səhmlərinin bir hissəsinin satışını açıq elan etməklə, bu sahədə ilk belə ABŞ birjası olmuşdur. 2002-ci ilin 6 dekabrında şirkətin təqribən 15%-lik səhmləri hər biri 33 dollardan Nyu-York fond birjasında satışa çıxarılmışdır. Həmin dönmənin üçün birjanın ümumi bazar dəyəri 1,1 milyard dollar olaraq qiymətləndirilirdi. 2007-ci ildə Çikaqo Ticarət Birjası Çikaqo Ticarət Palatasını da 11 milyard dollar müqabilində özünə birləşdirməyə nail olmuşdur.

Ölkəmizdə də birjaların şirkətləşməsi və kommersiya xarakterli təşkilatlara çevrilməsi gündəmdədir və bu sahədə bir sıra işlər görülmüşdür. Respublika Əmtəə Birjasının mənfəət məqsədli kommersiya təşkilatına çevrilməsi məsələsi birjanın rəhbərliyi və müvafiq dövlət orqanları səviyyəsində müzakirə olunur. Əlbəttə, bu məqsədlə hələ öz həllini gözləyən bir sıra problemlər də mövcuddur, lakin əmtəələr üzrə birja ticarətinin içində olduğu hazırkı böhranlı vəziyyətdən mümkün çıxış yolları arasında məhz birjanın kommersiya xarakterli təşkilata çevrilməsi xüsusi qeyd olunur. Çünki birjada ticarətin normal fəaliyyət göstərməsi və inkişaf etdirilməsi üçün, o cümlədən gələcəyə hesablanmış və texnoloji imkanların artırılmasını nəzərdə tutan bir sıra layihələrin reallaşdırılması üçün kifayət qədər yüksək maliyyə vəsaiti tələb olunur. Həmin vəsaitin təmin edilməsi üçün birjanın struktur dəyişikliyinə gedəcəyi və mənfəət məqsədli təşkilata çevriləcəyi istisna edilmir.

Fond bazarı sahəsində isə vəziyyət fərqlidir. Bakı Fond Birjası artıq kommersiya xarakterli birja kimi öz fəaliyyətini davam etdirir. Artıq birjanın səhmləri buraxılmış və üzvlər arasında paylanmışdır. Doğrudur, təşkilat hələ ki, qapalı səhmdar cəmiyyətidir və səhmlərin alqı-satqısı kənar şəxslərə açıq deyil. Lakin, bu hal ümumilikdə iqtisadiyyatımıza xas haldır, belə ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bir çox korporasiyalar (xüsusən, strateji əhəmiyyətli təşkilatlar) qapalı tipli səhmdar cəmiyyətlər şəklində fəaliyyət göstərirlər. Lakin, qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyanın təsiri ilə, tezliklə BFB-in də açıq tipli səhmdar cəmiyyətə çevrilməsi mümkündür.

Son illərdə Azərbaycanda fond birjasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı məqsədi ilə, dövlət strukturları tərəfindən bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Bu baxımdan, 16 may 2011-ci ildə qəbul edilmiş “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” dövlət proqramı qeyd oluna bilər. On ilə yaxın bir dövrü əhatə etməli olan bu proqram Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsini, iqtisadi subyektlərə və əhaliyə təqdim olunan maliyyə

xidmətlərinin daha da genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Altı əsas başlıq altında verilən tapşırıqlardan bir neçəsi aşağıda göstərilmişdir:

1) Fond birjasının hüquqi və təşkilati cəhətdən qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi, yeni ticarət sisteminin tətbiqi ilə baza və törəmə maliyyə alətlərinin ticarəti imkanlarının genişləndirilməsi;

2) Qiymətli kağızların və onlar üzərində hüquqların qeydiyyatı və uçotu mexanizmlərinin sadələşdirilməsi;

3) Dövlət və korporativ qiymətli kağızların vahid mərkəzi depozitar sisteminin yaradılması;

4) Qiymətli kağızların girovla yüklənməsi prosedurlarının optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılması;

5) İnvestisiya şirkətlərinin fəaliyyətini tənzimləyən zəruri normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması və onların fəaliyyətinin təşviqi;

6) Kiçik və orta sahibkarlar üçün alternativ birja ticarəti platformasının yaradılması, onların fond bazarından maliyyələşmə imkanlarının artırılması və təşviqi;

7) Qiymətli kağızlar bazarında məlumatların dəqiq, dolğun və vaxtında açıqlanması sisteminin yaradılması və avtomatlaşdırılması;

8) Qiymətli kağızlar bazarı haqqında mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə uyğun yeni qanun layihəsinin hazırlanması və təqdim edilməsi;

9) İnvestorların hüquqlarının səmərəli müdafiəsi sisteminin yaradılması;

10) Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması prosedurlarının beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması və s.

Artıq proqramın qəbulundan iki ildən çox vaxt ötmüşdür. QKDK və BFB-in mütəxəssisləri verilən tapşırıqların effektiv yerinə yetirilməsi üçün bir sıra işlər görmüşlər. Məsələn, birja ticarətinin elektronlaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmış, dövlət və korporativ qiymətli kağızların vahid mərkəzi depozitar sisteminin yaradılması üzrə əhatəli Tədbirlər Planı hazırlanmış və maraqlı tərəflərlə (Maliyyə

Nazirliyi, Mərkəzi Bank, Bakı Fond Birjası (BFB), Milli Depozit Mərkəzi (MDM), brokerlər və digər tərəfdaşlar) müzakirə edilərək təsdiq edilmişdir. Kiçik və orta sahibkarlar üçün alternativ birja ticarəti sistemlərinə dair qabaqcıl beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş və yeni ticarət platformasının Texniki Tapşırığının hazırlanmasına başlanılmışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir dövrdə birjalar bazarın ən çağdaş və inkişaf etmiş forması kimi həm ayrı-ayrı ölkələrin, həm də bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyəti üçün ən mühüm struktur elementlərindən biri kimi çıxış edir. Buna görə də istər birjalar bütövlükdə, istərsə də birjaların üzvləri, onların fəaliyyəti, onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, ticarətin gedişi, eləcə də birjaların fəaliyyətinin tənzimlənməsi daim diqqət mərkəzində saxlanmış və bu məsələlərin araşdırılması və tədqiq edilməsi iqtisad elminin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri olmuşdur. Bu sahədə müxtəlif ölkələrdən olan iqtisadçılara məxsus çoxsaylı əsərlər yazılmış və iqtisad elminə bəxş edilmişdir.

Qloballaşan dünyada, elementlərinin bir-birinə yüksək inteqrasiya etdiyi iqtisadi sistemdə hadisələrin inkişaf trayektoriyasını proqnozlaşdırmaq günü-gündən çətinləşir. Dünya bazarlarında nüfuz sahibi olan hər hansı bir ölkənin milli iqtisadiyyatında ortaya çıxan problemlər zəncirvari effektlə digər əlaqədar ölkələrin iqtisadiyyatına və bəzən beləcə bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına öz təsirini göstərə bilər. ABŞ-ın ipoteka bazarından başlayaraq, fond birjalarına keçən və beləliklə, bütün dünyada 2008-2012-ci illər aralığında tüğyan edən qlobal maliyyə böhranı buna bariz sübutdur. Bu isə, dünya iqtisadçılarını, mütəxəssisləri daim məcbur edir ki, birjaların idarəedilmə və nəzarətdə saxlanma mexanizmini təkmilləşdirsinlər və bununla da, iqtisadi sistemi ortaya çıxma biləcək problemlərdən mümkün qədər sığortalasınlar.

Beləliklə, biz bu dissertasiya işində həm əmtəə birjaların idarəetmə mexanizminin nəzəri və hüquqi əsasları ilə tanış olduq, həm də belə tənzimlənmə metodlarının tətbiqinin praktiki nəticələrinə, dünyada və Azərbaycanda mövcud nümunələrinə nəzər yetirdik. Bununla yanaşı, biz dünya bazarlarında son iyirmi il ərzində baş verən köklü dəyişikliklərdən – birja ticarətinin tam elektronlaşdırılmasından, bir sıra nəhəng birjaların vahid strukturda birləşmələrindən və eləcə də, əksər iri birjaların qeyri-kommersiya xarakterli təşkilatlardan kommersiya

məqsədli, açıq səhmdar cəmiyyət tipli şirkətlərə çevrilməsindən bəhs etdik, həmin yeniliklərin səbəbləri və inkişaf xarakteristikaları haqqında məlumat verdik.

Həmçinin, biz bu dissertasiya işində Azərbaycanda birja ticarətinin mövcud vəziyyətini araşdırdıq, xüsusilə Bakı Əmtəə Birjasının simasında ölkəmizdə birja tənzimlənməsi sahəsində qazanılmış mövcud bilik və təcrübələr haqqında oxucuya məlumat verdik.

Ölkəmizdə birja ticarətini təhlil etdikdə, belə nəticəyə gəldik ki, qısa müddətdə əldə edilən bir sıra uğurlar diqqətə layiq olsa da, hələ bu sahədə bir sıra boşluqlar və çatışmazlıqlar qalmaqdadır. Fikrimizcə, ölkəmizdə birja ticarətini dünya standartlarına çatdırmaq məqsədi ilə, aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək məqsədə uyğun olardı:

1) Respublika Əmtəə Birjasında elektron ticarət sisteminə tam keçid edilməli, bu sahədə olan hazırkı boşluq aradan qaldırılmalıdır;

2) RƏB-də struktur dəyişikliyi edilməli, ən azı ilkin mərhələdə birja qeyri-kommersiya tipli qurumdan kommersiya xarakterli təşkilata çevrilməlidir. Qeyd edək ki, bu variant hal-hazırda birja rəhbərliyi və müvafiq dövlət strukturları arasında müzakirə mövzudur;

3) RƏB-in fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktlara yenidən baxılmalı və təkmilləşdirilməli, əgər birjada struktur dəyişikliyi olarsa, müvafiq düzəlişlər edilməlidir;

4) Bakı Fond Birjasının ticarət sisteminin elektronlaşdırılması işləri başa çatdırılmalıdır;

5) BFB-in valyuta imkanlarını artırmaq məqsədi ilə, onun açıq tipli səhmdar cəmiyyətə çevrilməsi məsələsi müzakirə oluna bilər;

6) BFB anti-inhisar siyasətinin daha effektiv yerinə yetirilməsi və azad rəqabətli bazar mühitinin formalaşdırılması məqsədi ilə, müvafiq dövlət orqanları ilə daha sıx əməkdaşlıq etməli, birgə tədbirlər planı hazırlamalı və icra etməlidir;

7) Hal-hazırda BFB-də əsas ticarətçilər banklardır. Bu baxımdan xüsusilə ölkədə olan qapalı tipli iri səhmdar cəmiyyətlərin açıq tipli təşkilatlara çevrilməsi, onların səhmlərinin birjada satışa çıxarılması ticarəti canlandırma bilər. BFB bununla bağlı müxtəlif təyinatlı işlər görməklə, həmin şirkətlərdə bu sahəyə marağı artırma bilər. Bu baxımdan hədəf kütlə kimi, ölkənin əsas istehsal və sənaye şirkətləri seçilmə bilər;

8) Əhalinin sərbəst pul kütləsinin cəlbi məqsədi ilə, kütləvi maarifləndirmə işləri aparılma bilər və s.

Beləliklə, bizim fikrimizcə, yuxarıda sadalanan tədbirlər eləcə də, bir sıra digər məqsədyönlü işlər görülməyi təqdirdə, istər əmtəə, istərsə də fond birjalarının fəaliyyətində irəliləyişə nail oluna, əsas statistik göstəricilər daha da yaxşılaşdırılma bilər və tədricən həmin birjaların səviyyəsini dünya standartlarına çatdırmaqla, onları nəinki regionda, eləcə də dünya birjalari sırasında əsas nüfuz sahiblərindən birinə çevirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

- 1.“Международные товарные биржи и биржевые операции”, М Факт,1998 вып. 1,2.
2. Л.В. Осипова.” Основа комерческое деятельности”. Москва -2007
- 3.Б. И. Синецкий “Основы коммерческой деятельности» Москва, 1998
- 4.Иващенко А.А. “Товарная биржа” М., “Международные отношения”,1991.
- 5.К. А. Улыбин, И. С. Андрюшино, “Брокер и биржа” Москва 1991.
- 6.İ.Ə.Feyzullabəyli, E.İ.İbişov “Beynəlxalq ticarət işi” Bakı 2001.
- 7.“Birjaların təşkilati quruluşu və fəaliyyəti”. N.Aydın, M.Qaraca. İstanbul – 2012.
- 8.“Qiymətli kağızlar bazarı”. A.E.Kərimov, A.A.Babayev. Bakı - 2003.
9. “Sahibkarlığın əsasları”. V.Niftullayev. Bakı – 2002.
10. “İqtisadi nəzəriyyə”. T.S. Vəliyev, Ə.P.Babayev, M.X.Meybullayev. Bakı 2001.
11. “Dünyada birja şirkətləşmələri, satın alma və birləşmələri”. A.Budak, Ö.Çikot. İstanbul - 2011.
12. “Birjaların təşkilati quruluşu və fəaliyyəti”. N.Aydın, M.Qaraca. İstanbul – 2012.
13. K.P.Paşayev və başqaları: Kommersiya fəaliyyətinin əsasları. Dərslik, Bakı-2010
- 14.Tofiq Məmmədov “Ticarətin təşkili və texnologiyası “ Dərs vəsaiti Bakı 2006
- 15.Tağıyev A.H, Fərzəliyev S.A. – Biznesin təşkili və idarə edilməsi . Sumqayıt - 2007
- 16.M.Q.Ağamalıyev, M.M.Məmmədrzayev –Kommersiya fəaliyyətinin təşkili. Bakı-2004.

Qanunlar və digər normativ aktlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı – 28 dekabr 1999-cu il.
2. “Əmtəə birjası haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu”. Bakı - 25 may 1994-cü il.
3. “Qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”. Bakı - 4 iyul 1998-ci il.
4. “Bakı Fond Birjasında qiymətli kağızlarla ticarətin qaydaları”. Bakı – 1 sentyabr 2003-cü il.

İnternet resursları:

1. BFB.az – Bakı Fond Birjasının rəsmi saytı;
2. NYSE.com – Nyu-York Fond Birjasının rəsmi saytı;
3. londonstockexchange.com – London Fond Birjasının rəsmi saytı;
4. tse.or.jp – Tokyo Fond Birjasının rəsmi saytı;
5. nyx.com – Euronext Fond Birjasının rəsmi saytı;
6. world-stock-exchanges.net;
7. az.wikipedia.org;
8. tr.wikipedia.org;
9. en.wikipedia.org.
10. www.ypag.ru
11. www.royal-futures.eu
12. www.nymex.com
13. www.birja.in-baku.com
14. www.bse.az

\

РЕЗЮМЕ

На данный момент, динамика процессов, происходящих на мировых биржах и сложность прогнозирования последовательности событий, дает основу говорить, что применение механизма регулирования бирж и определение направлений развития - достаточно актуальная тема. В этой диссертации был рассмотрен механизм урегулирования бирж, была исследована ее теоретико-методологическая и юридическая база, а также читателю будут представлены накопленный опыт нашей страны и мировой опыт в направлении решения проблем в этой области.

SUMMARY

Currently, the dynamics of the processes taking place in the world exchange markets and the difficulty of forecasting the flow of events give ground to say that the research of mechanism regulating exchanges and determining the direction of development is quite topical issue. In this dissertation, the mechanism regulating exchanges will be considered, its theoretical-methodological and legal basis will be investigated and experience gained in our country, as well as in the world on solving the problems encountered in this field will be presented to the reader.